

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΟΥΜΑΝΙΣΜΟΥ ΣΤΟΝ ΧΧ^{ΟΝ} ΑΙΩΝΑ

ΥΠΟ

ΚΩΣΤΑ ΣΤΡ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ

«Contra deum nemo nisi deus ipse»

1. 'Ο αιώνας μας ξύπνησε με μιὰ κραυγή: «'Ο Θεός πέθανε». 'Αντήχησε στὴν ἀρχὴ ἀναπάντητη μὲς τὶς ἐρημιὲς τῆς Sils Maria, γιὰ νὰ κυλήσῃ ὕστερα, σὰ χιονοστιβάδα, πάνω ἀπὸ τὰ καφενεῖα τοῦ Manet, τὰ ἐργατικὰ Πανεπιστήμια τῆς Σοσιαλ—Δημοκρατίας καὶ τὴν ἀφάνταστη αἰσιοδοξία τῆς ἐποχῆς τῆς «Προόδου» καὶ τῆς «ἔνοπλης εἰρήνης». Ποιὸ εἶναι τὸ νόημα αὐτῆς τῆς ἀπλῆς φράσης πού, ὅπως ἔλεγε ὁ ἴδιος ὁ Nietzsche, ἔπρεπε ν'ἀρθῇ ὁ παγκόσμιος πόλεμος γιὰ ν' ἀρχίσουμε νὰ τὴν καταλαβαίνουμε ;

Εἶναι τελείως χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα στροφὴ πρὸς τὴν ἀρχαϊκὴ «Προσωκρατικὴ» ἐποχὴ (πού πρώτη της σοβαρὴ ἔνδειξη ἦταν ἡ πολεμικὴ τοῦ Nietzsche κατὰ τοῦ Σωκράτη) σημείωσε ὅχι μόνον τὴν ἀπαρχὴ μιᾶς καθολικῆς μεταβολῆς στὴ στάση τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὸν κλασσικὸ πολιτισμό, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπαρχὴ μιᾶς βαθύτατης κρίσης, πού ἐπρόκειτο κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα νὰ κλονίσῃ αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ θεμέλια, τὶς πιὸ «καθολικὲς» «φυσικὲς» ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ μας.

Ὅπως στὸ 18ο αἰῶνα ἡ «ἐπιστροφή στὴ φύση» ἐξέφρασε τὴ ριζικὴ ἀντίθεσιν τῶν νέων κοινωνικῶν στρωμάτων, πού ἀνεβαίνουν ἐναντίον τῶν αὐθαίρετων καὶ συμβατικῶν κανόνων κάτω ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ προηγούμενοι αἰῶνες εἶχαν πραγματοποιήσει τὴν πρώτη σοβαρὴ καπιταλιστικὴ ἐξόρμηση, ἔτσι καὶ στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα ἡ «ἐπιστροφή πρὸς τοὺς προσωκρατικούς» ἐξέφρασε μιὰ πρώτη ἀντίδραση τῶν νέων κοινωνικῶν δυνάμεων (πού ἀκόμα τὸ ἀληθινὸ τους πρόσωπο μᾶς μένει ὁλότελα κρυφὸ) ἐναντίον τῶν ὅπωςοδήποτε ξεπερασμένων μύθων τοῦ ἀστικοῦ ρασιοναλιστικοῦ καὶ ποζιτιβιστικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ἔτσι ὁ Nietzsche, αὐτὸς πού ζήτησε τὴν «ἀνα-

θεώρηση ὅλων τῶν ἀξιών», ἔθεσε σὰν ἓνα ζήτημα ζωῆς καὶ θανάτου τὸ αἶτημα τῆς ἐπιστροφῆς σὲ μιὰ νέα «φύση» : στὴν ἀρχαϊκὴ «τραγικὴ στάση» ἀπέναντι στὴ ζωὴ, ποὺ ἡ ἐλληνικὴ τραγωδία καὶ ἡ προσωκρατικὴ φιλοσοφία εἶναι οἱ πιὸ ἀύθεντικές τῆς ἐκφράσεις.

Ποιὰ ὅμως εἶναι ἡ ἀνάγκη ποὺ ἔσπρωξε τὸ Nietzsche νὰ κηρύξη τὸν πόλεμο κατὰ τῆς συνείδησης καὶ κατὰ τοῦ συνειδητοῦ πολιτισμοῦ ; Γιατί, βέβαια, ἐποχὴ «προσωκρατικὴ» δὲν σημαίνει παρὰ «προσυνειδητὴ» ἐποχὴ, ὅπου τὸ «ἀπολλώνειο» (οὐμανιστικὸ—πλαστικὸ) ἔνστικτο καὶ τὸ κοσμικὸ—θρησκευτικὸ αἶσθημα ἦταν ἀρμονικὰ συνταιριασμένα καὶ ὅπου ἡ ἀλήθεια τοῦ κόσμου καὶ τὸ νόημα τῆς ζωῆς ἀποκαλύπτονταν ἄμεσα μέσα στὸ μῦθο, τὸ ὄνειρο, τὴν ἔκσταση, τὴ χαρὰ τοῦ αἰῶνα, τὴ χαρὰ τῆς ἐξουσίας . . . χωρὶς νὰ παραμορφώνονται ἀπὸ τὴ συνείδηση καὶ τοὺς κανόνες τῆς. Τί ἔκανε τὸν Nietzsche νὰ ἀνατρέψῃ τὴν καθιερωμένη εἰκόνα καὶ ἀντιτάξῃ τὴν «παντοδύναμη ἐλληνικὴ γαλήνη», αὐτὴ τὴν ἥρεμὴ θάλασσα ποὺ ἔκρυβε μέσα τὰ πιὸ ἐπικίνδυνα καὶ ταραγμένα «βάθη» ἀπέναντι σὲ μιὰ ἐποχὴ βαρυμένη μ' ἓνα ὑπερτροφικὸ ἀνεπτυγμένο ἐγκέφαλο καὶ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐλληνικὴ γαλήνη τὴν ἔβλεπε σὰν κάτι ἀνάλογο μὲ τὴν αἰσιόδοξη ποζιτιβιστικὴ ξενοιασιὰ τῆς μυθολογίας τῆς προόδου ;

«Ἡ φύση» δὲν εἶναι πιά ὁ καλοχτενισμένος βοσκὸς τοῦ εἰδυλίου ἢ «le bon sauvage» τῆς φυσιοκρατίας οὔτε ἀκόμη καὶ αὐτὸς ὁ «ἀγαθὸς ἄνθρωπος στὴ σκοτεινὴ ὁρμὴ του» : ὁ guter Mensch in seinem guten Drange, ποὺ ἐνσαρκώνει τὴ φαουστικὴ κατάφαση τῆς ζωῆς. Ἡ «φύση» εἶναι τώρα ὁ Σάτυρος τοῦ Διθυράμβου. Ἡ «φύση» ἔχει πάρει τώρα τὸ ἐλληνικὸ ὄνομα «κόσμος» καὶ εἶναι κάτι πού, ὅπως ἔλεγε ὁ Wagner γιὰ τὴ Μουσικὴ, μπροστὰ τοῦ ἐξαφανίζεται ὁ πολιτισμὸς ὅπως ἐξαφανίζεται τὸ φῶς τῆς λάμπας, μπρὸς στὸ φῶς τοῦ ἡλίου. «Εἶναι αὐτὸ» τὸ σπαθὶ τῆς αἰωνιότητος ποὺ συντρίβει τὴν καρδιά» τῆς καντάτας τοῦ Bach. Εἶναι κάτι ποὺ ὅχι πιά ὁ λόγος μὰ μόνο ἡ μουσικὴ μπορεῖ νὰ τὸ ἐκφράσῃ, αὐτὴ ἡ μουσικὴ τοῦ Bach, τοῦ Haendel, τοῦ Mozart καὶ τοῦ Beethoven ἢ τόσο ξένη πρὸς τὴν ἐποχὴ τῆς, αὐτὴ ἡ διονυσιακὴ μουσικὴ γιὰ τὴν ὁποῖαν ὁ Goethe τῆς Βαϊμάρης ἔλεγεν ὅτι κινδυνεύει νὰ τὸν «καταπιοῦν οἱ σκοτεινὲς τῆς δυνάμεις». Σὲ μιὰ ἄλλη φρασεολογία, εἶναι αὐτὴ ἡ αἰώνια καταπιεζόμενη ἀπὸ τὸν πολιτισμό, ἡ αἰώνια ἀσυμβίβαστη μὲ τὸν πολιτισμό, libido τοῦ Freud, αὐτὴ ἡ ἀκόρεστη τιτανικὴ «ὕβρις» τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς ποὺ ποτὲ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν πλήρη «κάθαρσή» τῆς καὶ τὴν ἰσορροπία μὲ τὸ κοινωνικὸ τῆς περίβλημα, εἶναι αὐτὸ τὸ «ὠκεανικὸ αἶσθημα», ποὺ μέσα του ζοῦμε τὸν κόσμο σὰν σὲ μητρικὸ

κόλπο. Ὁ κόσμος εἶναι πιά ἓνα «ἀρχέτυπο», μὲ τὴν ἔννοια τοῦ Jung, ἔκφραση τῆς ὕστατης μοναξιάς καὶ τῆς ἀμετάδοτης ἐμπειρίας τοῦ μπρὸς στὸ θάνατο.

Αὕτῃ τὴν τραγικὴ ἐμπειρία καὶ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπικοινωνήσουμε μὲ τὶς βαθιεῖς καὶ ἀπόμακρες, πέρα ἀπὸ τὴ συνείδηση καὶ τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ, δυνάμεις τῆς ζωῆς, ἐκφράζει ἡ νέα αὕτῃ ἔννοια τῆς «Φύσης». Κι' ἂν ἀπὸ τὰ ἀποφασιστικῆς σημασίας ἔργα, ὅπως ἡ «Γέννηση τῆς Τραγωδίας» ἢ ἡ «Φιλοσοφία στὴν τραγικὴ ἐποχὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ», ἀφαιρέσουμε ὅλη τὴ σοπενουερικὴ καὶ βαγνερικὴ φρασσεολογία τοὺς καὶ δοῦμε γυμνὸ τὸ ζωντανὸ τοὺς πυρῆνα, τότε τὸ νόημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ Nietzsche δὲν εἶναι παρὰ ἡ διακήρυξη ἑνὸς νέου Οὐμανισμοῦ, ποὺ σκοπὸς τοῦ θᾶναι ἡ ἀπελευθέρωση ὅλων ἐκείνων τῶν σκοτεινῶν «διονυσιακῶν» δυνάμεων, ποὺ ἐπὶ αἰῶνες τώρα ἀπώθεϊ καὶ καταπιέζει ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς τόσο στὴ κλασσιστικὴ, ὅσο καὶ στὴν ἀστικοφιλελεύθερη μορφὴ του. Ἡ νέα αὕτῃ στάση τοῦ Nietzsche ἀπέναντι στὸ πρόβλημα τοῦ οὐμανισμοῦ ἔφερε μιὰ ἐπανάσταση (ὅπως ἄλλωστε καὶ κάθε σοβαρὴ προσπάθεια ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ ὠθεῖ) στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντικρύζαμε τὸ πρόβλημα τοῦ «ἐλληνικοῦ θαύματος». Γιὰ πρώτη φορὰ π.χ. στὴν Εὐρώπῃ ἄρχισε νὰ γίνεται ἀντιληπτὸ τὸ νόημα τῆς κλασσικῆς τραγωδίας καὶ ἦρθε στὸ φῶς τὸ διονυσιακὸ βᾶθρο τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ. Ἀσφαλῶς, ὅπως συμβαίνει ἄλλωστε καὶ μὲ τοὺς περισσότερους ἀνθρώπους ποὺ πρῶτοι στήνουν τὴν παντιέρα τοὺς πάνω στὴ γῆ, ὁ ἀκριβὴς συσχετισμὸς τῶν διαφόρων δυνάμεων ποὺ ἐπενέργησαν πάνω στὸν κλασσικὸ πολιτισμὸ ἔμεινε συγκεχυμένος, σκεπασμένος ἀπὸ μιὰ ρωμαντικὴ φρασσεολογία 19ου αἰῶνα, ἡ δὲ ἀρμονικὴ σύνθεση τῶν ὄχι ἱκανοποιητικὰ θεμελιωμένων ὄρων «διονυσιακὸ καὶ ἀπολλώνιο πνεῦμα», θεωρήθηκε σὰν τὸ κλειδί ποὺ θ' ἀνοίξῃ τὸ μαγικὸ βουνὸ τῆς Ἑλλάδας. Πάντως ὅμως τὸ οὐσιαστικώτερος στοιχεῖο ποὺ μᾶς δίνει ἡ ἐρμηνεία τοῦ Nietzsche εἶναι ἡ ἀνάγκη τῆς «ἀναφορᾶς» πρὸς τὴν τραγικὴ ἐποχὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, σὰν ὀργανικὴ προϋπόθεση μιᾶς νέας Ἀναγέννησης τῇ Εὐρώπῃ, ποὺ πρωταρχικὴ τοὺς ἔνδειξη θᾶναι ἡ ἐπανασύνδεση τῆς Μουσικῆς καὶ τοῦ Μύθου μὲ τὸ Λόγο. Αὐτό, πιστεύω, εἶναι τὸ κεντρικὸ νόημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ Nietzsche.

2. Χωρὶς νὰ θέλουμε νὰ ἐπεκταθοῦμε σὲ ἀναλύσεις—ὁ χῶρος δὲν τὸ ἐπιτρέπει—μποροῦμε νὰ δώσουμε τὴν ἐξέλιξη τῆς οὐμανιστικῆς ιδέας στὴν Εὐρώπῃ μέσα στὸ ἐξῆς σχῆμα :

I. Μέσα στὴ γιγάντια κοσμικὴ εἰκόνα, ποὺ ὁ Μεσαίωνας πραγματοποιοῖ μὲ τὴν cathédrale, οἱ μορφές τοῦ Πυθαγόρα καὶ τοῦ

Ἀριστοτέλη τῆς Chartres, μᾶς δείχνουν τὴν πρώτη προσπάθεια τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου νὰ συνδέσῃ τὸ νόημα τῆς ἑλληνικῆς σοφίας μὲ τὸ νόημα τῆς δικῆς του τῆς ζωῆς καὶ τοῦ δικοῦ του κόσμου. Ἡ πρώτη αὐτὴ συνάντηση δὲν εἶναι «Ἀναγέννηση» ἀκριβῶς, γιατί δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἀπὸ τὶς ἄπειρες λειτουργίες ἐνὸς θεμελιώδους νόμου ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὸν «οἰκουμενικὸν» χαρακτήρα τῆς καθολικῆς cathédrale. Ἡ cathédrale, κατ' ἐξοχὴν ἑκφραση τῆς ἐνότητος τοῦ κόσμου στὴν προσπάθειά της νὰ μορφοποιήσῃ τὸ χάος, ποὺ τὴν κυκλώνει, καὶ ν' ἀγκαλιάσῃ σὲ βάθος καὶ σὲ ἔκταση τὸ γύρω της κόσμον, συναντᾷ, ἀφομοιώνει καὶ ὑποτάσσει στὸ οἰκουμενικὸ τῆς νόημα, τὸ νόημα τῆς κλασσικῆς Ἑλλάδας.

II. Ἀντίθετα στὴν Ἀναγέννηση δὲν εἶναι πιά ἡ οἰκουμενικότητα τῆς cathédrale, ἀλλὰ τὸ ἄτομον τὸ μέτρο τοῦ κόσμου. Ὁ ἄνθρωπος τῆς Ἀναγέννησης (τῆς Ἀναγέννησης σὰν διαμορφωμένης καὶ ὁλοκληρωμένης ἐποχῆς) εἶναι σαφῶς ἀποκομμένος ἀπὸ τὴν πνευματικὴ κοινότητα ποὺ ἐκφράζει ἡ οἰκουμενικότητα τῆς cathédrale. Αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τοῦ δράματος ἐνὸς «μεταβατικοῦ» πνεύματος ὅπως π. χ. ὁ Μιχαήλ—Ἄγγελος. Ἔτσι, ὅταν ἡ ἀποσύνθεση τοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου ἔφτασε σ' ἓνα κρίσιμο σημεῖον, ἡ παρακμὴ τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος (ποὺ ἐκφράζεται κυρίως στὴν παρακμὴ τῆς τοιχογραφίας) ἔθεσε κατὰ τὸ 17ο αἰῶνα τὴν Εὐρώπην μπρὸς σὲ δύο θεμελιώδεις προοπτικές, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν δύο ὁλότελα διάφορες καὶ ἀντίμαχες ἀρχές: α) τὴν ἐνόργανη μουσικὴ—ἀποκλειστικὴ ἑκφραση καὶ ὕστατον καταφύγιον τοῦ συνεχῶς ἀπωθούμενου κοσμικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος καὶ β) τὸν οὐμανισμό σὰν μοναδικὴ δυνατότητα δικαίωσης μιᾶς ἀτομικῆς μορφῆς ζωῆς. Ὁ οὐμανισμὸς ὑπῆρξε ἡ ψυχαναλυτικὴ κάθαρση, μὲ τὴν ὁποία τὸ ἄτομον τῆς Ἀναγέννησης μπόρεσε νὰ γιατρευτῇ ἀπὸ τὸ «τραῦμα», ποὺ προξένησε ἡ ἀποκοπὴ τοῦ ὁμφάλιου λώρου, ποὺ τὸ συνέδεε μὲ τὸ κοσμικὸ αἶσθημα καὶ τὴν οἰκουμενικότητα τῆς μεσαιωνικῆς cathédrale καὶ τῆς μεσαιωνικῆς κοινότητος. Τὴν οἰκουμενικότητα αὕτῃ ἀντικατασταίνει τώρα ἡ οἰκουμενικότητα τοῦ ἀνθρώπου ὁ homo universalis (εἴτε πρόκειται γιὰ τὸν Montaigne, τὸν Picco ἢ τὸν Da Vinci) ἐκφράζει τὸν τιτανικὸ ἀγῶνα τῆς Ἀναγέννησης νὰ δώσῃ ἓνα θετικὸ νόημα στὴ χειραφέτηση τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὴν κλειστὴ μεσαιωνικὴ κοινωνία. Νὰ δικαιώσῃ αὐτὸ τὸ principium individuationis ποὺ βρίσκεται πίσω ἀπὸ τὸ τεράστιον ἄλμα ποὺ χωρίζει τὴν οἰκουμενικὴ cathédrale, καὶ τὸν καινούργιον, ἀπέραντον σὲ ἔκταση κόσμον, ποὺ εἶχαν ἀποκαλύψει οἱ ἀνακαλύψεις καὶ οἱ τεχνικὲς ἐφευρέσεις, ὅπως καὶ ἡ γέννηση τῶν ἐθνικῶν κρατῶν καὶ τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς.

Στὸν ἀγῶνα τῆς αὐτὸ νὰ δώσῃ ἓνα θετικὸ νόημα στὸ *principium individuationis* ἡ Ἀναγέννηση εἶδε τὴν κλασσικὴ Ἑλλάδα σὰν μιὰ σωτηρία, σὰν ἀποκάλυψη, συνδέθηκε τόσο στενὰ μαζί της ὥστε ἀπὸ τότε ἡ Ἑλλάδα ἔγινε ὀργανικὸ κομμάτι τοῦ πολιτισμοῦ μας. Μέσα στ' ἀγάλματα τῶν Θεῶν καὶ τῶν ἀθλητῶν, ποὺ καθημερινὰ ξέθαβε ἀπὸ τὸ χῶμα ὁ ἄνθρωπος τῆς Ἀναγέννησης, ἔκθαμβος ἀνακάλυπτε τὴν «ὠμορφιά», τὴν καθαρὴ ὠμορφιά τῆς σάρκας—αὐτὴ τὴ σάρκα ποὺ ὡς τώρα τὴν ἔβλεπε παραμορφωμένη ἀπὸ τὴν ἁμαρτία, ποὺ ὡς τώρα δὲν μποροῦσε νὰ τὴν ἀγγίξῃ παρὰ μόνο διὰ μέσου τοῦ Δαίμονα, ὅπως ὁ Saint Benoît στὴν ἐκκλησία τῆς Μαγδαληνῆς τοῦ Vezelay. Δὲν χρειάζεται νᾶναι κανεὶς, ἄγγελος γιὰ νᾶναι ὠραῖος, καὶ ὁ Σατανᾶς ἀκόμα μπορεῖ νᾶναι ὠραῖος : Αὐτὸ ἦταν τὸ μέγιστο ὄπλο μὲ τὸ ὁποῖο ἡ Ἀναγέννηση μπόρεσε νὰ παλαίψῃ ἐναντὶον τοῦ Σατανᾶ.

Ἡ ἰδέα τῆς καθαρῆς ὠμορφιᾶς καὶ ἡ ἰδέα τῆς λεύτερης συνείδησης : αὐτὰ εἶναι τὰ δύο στοιχεῖα ποὺ ὁ *homo universalis* ζητοῦσε καὶ πῆρε ἀπὸ τὴν κλασσικὴ παράδοση καὶ ποὺ πάνω τους θεμελίωσε μιὰ νέα στάση ἀπέναντι στὴ ζωὴ. Ἡ καθαρὴ ὠμορφιά, ἡ αὐτόνομη ὠμορφιά τῆς ὕλης τοῦ ἀνθρώπινου κορμιοῦ—ἐνὸς κορμιοῦ χειραφετημένου ἀπὸ τὸ χριστιανικὸ *complexe* τῆς προπατορικῆς ἁμαρτίας—ἡ διὰ τῆς ὠμορφιᾶς κάθαρση τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸ χριστιανικὸ δυϊσμό : αὐτὸ ἦταν ἡ θεμελιώδης προϋπόθεση γιὰ τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἀναθεώρηση τῶν ἀξιῶν ποὺ συνοδεύει τὴν ἐμφάνιση τοῦ *homo universalis* στὴ Δύση. Τὸ αἶτημα τῆς «ἄδολης» ὠμορφιᾶς ἐξυπηρετοῦσε μιὰ ἄμεση σκοπιμότητα : Χρησίμευε γιὰ νὰ ξεκαθαρίσῃ τὸ ἔδαφος καὶ ν' ἀνοίξῃ τὸ δρόμο στὴ λεύτερη ἀτομικὴ συνείδηση. Αὐτὸ εἶναι σὲ τελευταία ἀνάλυση τὸ νόημα τῆς Ἀναγέννησης. Ἄν τὸ πορτραῖτο εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια στοιχεῖα ποὺ ἐκφράζουν τὸν ἀτομιστικὸ χαρακτῆρα τῆς ἐποχῆς ποὺ ἀνοίγεται μὲ τὴν Ἀναγέννηση, ὁ οὐμανισμὸς ἦταν ἀκριβῶς ἡ δύναμη ἐκείνη, ποὺ ἐπέτρεψε στὴν Εὐρώπῃ νὰ περάσῃ κατὰ τὸ σχετικὰ πρὸς ἀνῶδυνο τρόπο ἀπὸ τὴν ἀδιαφοροποίητὴ ἐνότητα τῶν μεγάλων συνθέσεων τῶν *primitifs* (π. χ. Giotto) στὴν ἀτομικὰ διαφοροποιημένη ἐνότητα τῶν φρέσκων τοῦ Μιχαὴλ Ἀγγελου καὶ ἀπὸ κεῖ στὸ ἀτομικὸ πορτραῖτο—τελευταία φάση τῆς Ἀναγέννησης.

III. Ἕνας κόσμος αἰσθητικὰ πειθαρχημένος, ἀναμμένος σ' ἓνα περιορισμένο ἀριθμὸ ἀπὸ αἰσθητικὲς νόρμες : αὐτὸς εἶναι ὁ ἀέρας μὲ τὸν ὁποῖο θ' ἀναπνέῃ λεύτερα ὁ *homo universalis*. Τὸ τελευταῖο νόημα τῆς κλασσικιστικῆς νοοτροπίας εἶναι αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἔνωση τῆς λατρείας τῆς πειθαρχημένης φόρμας μὲ τὴ λεύτερη ἀτο-

μικὴ συνείδηση. Χωρὶς αὐτὴ τὴν ἔνωση ὁ μετακαρτεσιανὸς Ρασιοναλισμὸς θᾶταν ἐντελῶς προβληματικὸς καὶ μαζί μ' αὐτὸν ἐντελῶς προβληματικὴ καὶ ἡ εἰδικὴ μορφή ποὺ πῆρε ὁ τεχνικὸς πολιτισμὸς στὴ Δύση. Ἡ συστηματικὴ ἀπώθηση τοῦ κοσμικοῦ αἰσθήματος καὶ ἡ περιχαράκωσή του μέσα στὴ μουσικὴ (τὴν τέχνη ποὺ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλην ἦταν ἀποξενωμένη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς καὶ ἐχθρικὴ πρὸς τὶς τάσεις τῆς) ἦταν μιὰ *conditio sine qua non* γιὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Ρασιοναλισμοῦ. Ἡ ἀπώθηση ὅμως αὐτὴ θᾶταν ἀδύνατη χωρὶς τὴν ἀσφυκτικὴν πειθαρχία, στὴν ὁποία ὁ κλασσικισμὸς εἶχε ὑποβάλλει τὴν ἐποχὴ του. Ἰδίως στὴ Γαλλία, ὅπου ἡ ἐπιβολὴ τοῦ συγκεντρωτικοῦ ἐθνικοῦ κράτους ἔκανε ἀκόμη βιασιότερο τὸν ἀγῶνα ἐναντίον τῶν ἀκόμα ζωντανῶν δυνάμεων τῆς μεσαιωνικῆς παράδοσης, ὁ κλασσικισμὸς, ὁ ρασιοναλισμὸς καὶ γενικὰ ἡ ἀντιμουσικὴ ἰδεολογία ἔπιασαν σὲ μεγαλύτερη ἔκταση καὶ ρίζωσαν σὲ μεγαλύτερο βάθος ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη εὐρωπαϊκὴ χώρα. Ἀντίθετα στὴ Γερμανία, ὅπου ἡ Ἀναγέννησή τῆς ἦταν πολὺ λίγο ἐπηρασμένη ἀπὸ τὸν κλασσικισμὸ (ἂν καὶ ἤδη ὁ Lucas von Leyden μᾶς δείχνει τὸ δυνάμωμα τῶν κλασσικιστικῶν τάσεων) καὶ ὅπου ὁ Τριακονταετὴς πόλεμος ἀνέκοψε τὴν ὁμαλὴ καπιταλιστικὴ ἐξέλιξη καὶ ματαίωσε τὴν ἐθνικὴ ἐνότητα τῆς Γερμανίας, τὸ κλασσικιστικὸ ρασιοναλιστικὸ πνεῦμα εἶχε μιὰ πολὺ περιορισμένη ἀπήχηση καὶ ἔτσι ἡ Γερμανία ἔμεινε σχεδὸν ἡ ἀποκλειστικὴ χώρα τῆς μουσικῆς. Καὶ ἀπὸ τὴ ἄποψη αὐτὴ δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ ὅτι ἡ γέννηση τοῦ κλασσικισμοῦ στὴ Γερμανία συμπίπτει μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἐθνικοῦ κράτους καὶ τῆς αὐλῆς τοῦ Φρειδερίκου τοῦ Μεγάλου.

Ἡ μετατόπιση τοῦ Οὐμανισμοῦ ἀπὸ τὴν περιορισμένη κλίμακα τῶν Ἰταλικῶν Πολιτειῶν στὴ μεγαλύτερη κλίμακα τοῦ ἐθνικοῦ κράτους εἶναι ὁ κυριώτερος συντελεστὴς τῆς μεταμόρφωσης τοῦ *homo universalis* σὲ *homme policé* τῆς ἐποχῆς τοῦ Λουδοβίκου τοῦ 14ου. Ἡ δραματικὴ ἀντίθεση Pascal καὶ Descartes μᾶς δείχνει ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ μιὰ ὄψη ἀπὸ τὴν τεράστια ὑπόγεια ἀντίδραση, ποὺ συνάντησε στὴ Γαλλία τῶν ἐλεύθερων κοινότητων τῆς Chartres, τοῦ Villon καὶ τοῦ Rabelais, ἡ ἐπιβολὴ τῆς κλασσικιστικῆς καὶ τῆς ρασιοναλιστικῆς Ἰδεολογίας. Ποιὰ ἦταν ἀκριβῶς ἡ δύναμη τῆς ἀντίδρασης αὐτῆς δὲν τὴν ξαίρουμε: τὸ «μυστήριον τοῦ Ἰησοῦ» τοῦ Pascal ἔμεινε ἀσυμπλήρωτο καὶ αὐτὴ ἡ ἀγωνία τοῦ Ἰησοῦ, ποὺ θὰ βαστάξει μέχρι τὸ τέλος τοῦ κόσμου καὶ ποὺ τὴν ἀντέταξε ὁ Pascal ἀπέναντι στὴν «ἐλληνικὴ γαλήνη» τοῦ κλασσικισμοῦ, θὰ μπορέσουν νὰ τὴν ἐκφράσουν ὁ Bach καὶ τὸ Requiem τοῦ Mozart καὶ ὅχι ὁ Pascal ἢ ὁ Kirkegaard. Ἡ Ἀναγέννηση τῆς ἐλληνιστικῆς ιδέας τῆς «ὀλύμπιας γαλήνης»

καὶ ἡ πραγματοποίησή της μέσα στὴν ἔνωση τῆς πειθαρχημένης φόρμας καὶ τῆς λεύτερης σκέψης (τὸ πορτραῖτο τοῦ Πλάτωνα στὴν «Πλατωνικὴ Ἀκαδημία» τοῦ Ραφαήλ εἶναι τελείως χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸ πῶς συνελάμβαναν οἱ Ἀλεξανδρινοὶ τῆς Ἀναγέννησης καὶ τοῦ 17ου αἰῶνα, «τὴν Ἑλληνικὴ Γαλήνη») ἦταν τὸ ἀντίδοτο ποὺ μ' αὐτὸ ὁ κλασσικισμὸς θεράπευε τὴν Εὐρώπῃ ἀπὸ τὴν «Ἀγωνία τοῦ Ἰησοῦ». Ἔτσι ἡ ἐποχὴ τοῦ Λουδοβίκου 14ου, ποὺ παρέπαιε ἀκόμα πάνω ἀπὸ τὰ «βάραθρα» τοῦ Pascal, πῆρε ἀπὸ τὴν κλασσικὴ Ἑλλάδα τὰ στοιχεῖα ποὺ τῆς χρειάζονταν : δηλαδὴ τὸ ἐνιαῖο αἶτημα τῆς καλλιτεχνικῆς, τῆς κοινωνικῆς καὶ τῆς διανοητικῆς πειθαρχίας. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτῃ ἡ οἰκονομικὴ πειθαρχία τοῦ κολμπερτισμοῦ, ἡ ρασιοναλιστικὴ πειθαρχία τοῦ Descartes ἢ ἡ πειθαρχία τοῦ κλασσικισμοῦ ἀπὸ τὴν Pléiade μέχρι τὸν Corneille δὲν εἶναι παρὰ οἱ διαφορετικὲς ὀψεις τοῦ ἰδίου νομίσματος : τῆς ἠθικῆς τοῦ *homme policé*.

Ἀντίθετα τὴν Ἀγγλικὴ Ἀναγέννηση, ὅπου, ὅπως καὶ στὴ Γερμανία, ἡ ἐπίδραση τοῦ κλασσικιστικοῦ οὐμανισμοῦ ἦταν περιορισμένη καὶ ὅπου τὸ πέρασμα στὴν Ἐθνικὴ Ἑνότητα ἔγινε μ' ἓνα πῶς ὀργανικὸ τρόπο, συναντᾶμε ὡς τὴν ἐπικράτηση τοῦ Πουριτανισμοῦ μιὰ ἐξαιρετικὴ ἄνθιση καὶ συνειδητὴ διαφοροποίηση τῶν σκοτεινῶν δυνάμεων τῆς μεσαιωνικῆς ζωῆς. Ἡ γενεὰ ποὺ συνδέει τοὺς ἐλισσαβετιανοὺς μὲ τὸν Blake εἶναι ἡ μόνη «προσωκρατικὴ» ἐποχὴ τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ δῶθε. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτῃ ὁ Πουριτανισμὸς ἔπαιζε στὴν Ἀγγλία τὸ ρόλο ποὺ ὁ κλασσικισμὸς ἔπαιζε στὴ Γαλλία. Ἦταν τὸ ιδεολογικὸ ὄργανο μὲ τὸ ὁποῖο στερεώθηκε τὸ ἔθνικὸ κράτος καὶ πραγματοποιήθηκε ἡ χαλιναγωγή καὶ ἡ ἀπώθηση «τῶν μεσαιωνικῶν ὑπολειμμάτων».

IV. Ὁ *éclaircissement* καὶ ὁ φυσιοκράτης τοῦ 18ου αἰῶνα—πρόδρομοι τοῦ λιμπεραλισμοῦ καὶ τοῦ ποζιτιβισμοῦ τοῦ 19ου αἰῶνα—ἐκφράζουν τὴν εἰδικὴ φάση ἀπὸ τὴν ὁποία περνᾷ ὁ *homo universalis* στὴν ἐποχὴ τῆς ἀποσύνθεσης τῆς μοναρχίας καὶ τοῦ κλασσικιστικοῦ καὶ κολμπερτιστικοῦ τῆς ἐποικοδομήματος. Κάτω ἀπὸ τίς συνθήκες αὐτὲς ἡ μελέτη τῶν ἀτομιστικῶν καὶ φιλελεύθερων στοιχείων τῆς ἀθηναϊκῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας εἶναι τὸ ἀποφασιστικὸ στοιχεῖο τοῦ Οὐμανισμοῦ τοῦ 18ου αἰῶνα ποὺ ἡ ἀποκορύφωσή του παρ' ὅλο τὸ παράξενο ἰντερμέντιο τῆς ρωμαντικῆς ἐπανάστασης θὰ γίνῃ μέσα στὴ ποζιτιβιστικὴ ιδεολογία.

Παρ' ὅλο τὸν ἐκπληκτικὸ πλοῦτο καὶ τὸ βάθος τῶν δυνάμεων ποὺ κινητοποίησε ἡ ἐποχὴ τῶν ἀστικῶν ἐπαναστάσεων, τοῦ Sturm und Drang καὶ τῆς ρωμαντικῆς μουσικῆς ἔκλεισε χωρὶς νὰ φέρῃ καμμιά ἄμεση ἀλλαγὴ στὴν οὐμανιστικὴ εἰκόνα τοῦ 18ου αἰῶνα.

Ἡ θερμιδοριανὴ μεταμόρφωση τῆς ἀστικῆς τάξης ἀπὸ φορέα ἐπανάστασης σὲ ὄργανο συντήρησης, ποὺ ἐπαναλαμβάνεται περιοδικὰ τόσο τὸ 1794 ὅσο καὶ στὸ Βοναπαρτισμὸ καὶ στὴν αἱματηρὴ καταστολὴ τῶν ἐπαναστάσεων τοῦ 1848, εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴν προοδευτικὴ ἀπώθηση τῶν δυνάμεων καὶ τῶν προβλημάτων, ποὺ εἶχε φέρει στὴν ἐπιφάνεια ἡ ἀστικὴ καὶ ἡ ρωμαντικὴ ἐπανάσταση. Γενικὰ μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ νόημα τοῦ ρωμαντισμοῦ ἦταν ἡ προσπάθειά του νὰ συνδέσῃ τὸν Οὐμανισμὸ μὲ τὸ καταπιεσμένο ἀπὸ τὸν κλασικισμὸ κοσμικὸ αἶσθημα καὶ τὶς ἐξωλογικὲς μυθικὲς δυνάμεις, προσπάθεια πολὺπλευρὴ ποὺ ἐκφράζεται τόσο στὸ φαινόμενο Valmy ὅσο καὶ στὸν πρῶτο Faust, τόσο στὸ ἔργο τοῦ Saint Just ὅσο καὶ στὴν ἀνακάλυψη τῆς μεσαιωνικῆς ιστορίας ἢ στὴν ἐμφάνιση τῆς μουσικῆς μέσα στὴν ποίηση.

Ἡ μάχη τοῦ Valmy, ποὺ δίκαια ὁ Goethe τὴν εἶδε σὰν τὴν ἀνατολὴ μιᾶς νέας ἐποχῆς, ἡ μάχη δηλαδὴ ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Εὐρώπῃ μετὰ τὸν πόλεμο τῶν χωρικῶν βλέπουμε τὴν «ἐνθεή» παρουσία τῶν μαζῶν σὰν ἓνα θετικὸ συντελεστὴ τῆς ιστορίας, ἔθεσε στὴ Δύση ἓνα πρόβλημα ποὺ ἀκόμα σήμερα δὲν μπορούμε οὔτε κἂν «θεωρητικὰ» νὰ τὸ λύσουμε: Τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης μάζας καὶ ιστορίας, λαϊκοῦ πνεύματος καὶ πολιτισμοῦ. Πρὶν ἀπὸ τὸ Valmy ἡ ἔννοια «λαϊκὸ πνεῦμα» εἶναι γιὰ τὸν κλασικισμὸ ἀνύπαρκτη ἢ ἀρνητικὴ. Γιὰ τὸν *éclairé* εἶναι στὴν καλύτερη περίπτωση «σύνολο διαφωτισμένων ἀτόμων» καὶ γιὰ τὸ φυσιοκράτη εἶναι τὸ εἰδυλλιακὸ πνεῦμα τῶν «ἀγαθῶν ἀγρίων», τῶν «παιδιῶν τῆς φύσης». Ἀκόμα καὶ αὐτὸς ὁ Herder—ποὺ ἔδωσε ἓνα ἀφάνταστο βάθος καὶ πλάτος στὸν ιστορικὸ ὀρίζοντα τῆς ἐποχῆς τοῦ—δὲν μπόρεσε νὰ συλλάβῃ τὸ νόημα τοῦ «λαϊκοῦ πνεύματος» παρὰ μόνον μὲ τὴν περιορισμένη ἔννοια τοῦ *folklore* μὲς τὸ ὁποῖο ὁ Herder εἶδε μιὰ θεμελιώδη ἔκφραση τῆς ιστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Ὅμως, οἱ «ξεβράκωτοι» τοῦ Valmy ἔσβυσαν μὲ μιὰ μονοκοντυλιά τὶς εἰδυλλιακὲς φλυαρίες τῶν φυσιοκρατῶν καὶ ἔθεσαν τὸ πρόβλημα σὲ μιὰ βάση, ποὺ οὔτε νὰ τὴν ὑποψιαστῇ μπορούσε ὁ Herder. Ὅσο δὲ γιὰ τὸν «διαφωτισμένο *homunculus*» ποὺ κατεσκεύαζαν οἱ *éclairés* κάτω ἀπὸ τὶς περροῦκες τους—αὐτὸς ἔλλοιωσε σὰν τὸ κερί μόνις τὸν ἄγγιξε ἡ πυρωμένη ἀνάσα τῆς Ἐπανάστασης. Ὅπως ὁ *homunculus* τοῦ δεύτερου Faust, ποὺ ἐκμηδενίζεται μόνις ὁ πόθος τῆς ὕπαρξης τὸν φέρνει μπρὸς στὴν τραγικὴ ἐμπειρία τῶν κοσμικῶν δυνάμεων, ἔτσι καὶ ὁ *éclairé* ἐξατμίσθηκε μόνις ἦρθε σ' ἐπαφὴ μὲ τὴν Ἐπανάσταση καὶ τὴν «ισχυρότερη ὕπαρξή» της. Πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη τοῦ Valmy τὸ νόημα τῆς ἀστικῆς Ἐπανάστασης, ἡ ἐλευθερία, ἦταν μιὰ ἄσærκη ἔννοια—ἀποκλει-

στική ἰδιοκτησία τῆς Ἑγκυκλοπαιδείας. Ἡ μάχη τοῦ Valmy ἔφερε γιὰ πρώτη φορὰ τὶς μυθικὲς πηγὲς τῆς μαζικῆς αὐθορμησίας σὲ ὀργανικὴ ἐπαφὴ μ' ἓνα συνειδητὰ δημιουργημένο νόημα. Γιὰ πρώτη φορὰ ἡ πολιτικὴ ἀπέκτησε ἐκεῖνο τὸ ἱερὸ καὶ «ὀλοκληρωτικὸ» νόημα, ποὺ χαρακτηρίζει τὴν κλασσικὴ ἔννοια τῆς πολιτείας καὶ τὶς μυθικὲς δυνάμεις τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Τὸ πρόβλημα τοῦ Valmy (ὅπως ἀργότερα καὶ τὸ πρόβλημα τῆς Ὀχτωβριανῆς Ἐπανάστασης) εἶναι γιὰ τὴν Εὐρώπῃ τὸ ἴδιο πρόβλημα ποὺ τέθηκε στὴν Ἀθήνα μὲ τοὺς Περσικοὺς πολέμους: Τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης τῶν μαζῶν μὲ τὸν πολιτισμό, ἢ ἂν θέλετε, τῆς νομιμοποίησης τῶν μαζῶν ἀπὸ ἓνα συνειδητὸ νόημα ἢ σὲ ἀφηρημένους ὅρους: τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης Μύθου καὶ Λόγου. Οἱ περσικοὶ πόλεμοι ἔδειξαν στοὺς Ἀθηναίους αὐτὸ ποὺ ἀόριστα εἶχε διαισθανθῇ ὁ Πεισίστρατος, ὅταν πλάϊ στίς κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις νομιμοποιοῦσε τὸ Διθύραμβο ἄμεση ἔκφραση τοῦ λαϊκοῦ πνεύματος). Τοὺς ἔδειξε ὅτι ὁ πολιτισμὸς τοὺς δὲν μπορούσε νὰ θεμελιωθῇ παρὰ μόνον πάνω στὴν «ἐνθεη» παρουσία τῶν μαζῶν. Αὐτὴ ἡ ἀρχὴ εἶναι ποὺ διαφορίζει τὸν τύπο τοῦ «κλασσικοῦ» πολιτισμοῦ ἀπὸ ὅλους τοὺς προηγούμενους τύπους «ἀφελοῦς» ἢ «ἡρωϊκοῦ» πολιτισμοῦ. Ποιὰ εἶναι ἡ ἀκριβὴς ἔννοια τοῦ ὅρου «ἐνθεη παρουσία τῶν μαζῶν» εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἄμεσα καὶ θεμελιώδη προβλήματα, ποὺ ἔχει νὰ ἐπιλύσῃ ὁ οὐμανισμὸς τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, ἀκριβῶς γιατί εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ καυτὰ προβλήματα τοῦ πολιτισμοῦ μας.

Πολύπλευρο πρόβλημα ποὺ τὴ λύση του τὴ δίνει ὁ κλασσικὸς πολιτισμὸς μὲς τὶς δυὸ θεμελιώδεις μορφές τῆς κλασσικῆς Δημοκρατίας καὶ τραγωδίας. Ἡ λύση τοῦ προβλήματος εἶναι ἡ ἐνιαία καὶ διαφοροποιημένη συνάμα ἔννοια, ποὺ ἔχει ἡ ἰδέα τῆς δίκης (δικαιοσύνης) στὴν ἀρχαϊκὴ καὶ τὴν κλασσικὴ Ἀθήνα. Ἡ δίκη (σύμβολο τῆς ἐνότητας τῶν θρησκευτικῶν, ἠθικῶν καὶ πολιτικῶν ἀξιῶν ποὺ συνιστοῦν τὸ «δίκαιο» πολίτη) εἶναι ἀρχικὰ τὸ πολιτικὸ σύνθημα μὲ τὸ ὁποῖο γίνηκε ἡ δημοκρατικὴ ἐπανάσταση στὴν Ἑλλάδα. Στὴν πρώτη μάλιστα φάση τῆς δημοκρατικῆς ἐπανάστασης, ὅταν ὁ Ἄρειος Πάγος ἔπαιζε τὸ ρόλο ἐνὸς «μπολσεβικικοῦ κόμματος στὴ περίοδο τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου» τὸ κύριο μέσο μὲ τὸ ὁποῖο ὁ ἀθηναϊκὸς δῆμος συμμετεῖχε στὴ δίκη (δηλαδή στὴ ζωὴ τῆς Πολιτείας) δὲν ἦταν τόσο ἡ ἄσκηση τῶν σημαντικῶν περιορισμένων πολιτικῶν του δικαιωμάτων ὅσο ἡ θρησκευτικὴ ἔκταση, τὸ διονυσιακὸ ρίγος ποὺ αἰσθανόταν μπρὸς στὴ δίκη. Στὴ φάση αὐτὴ ὁ ἀθηναϊκὸς δῆμος συμμετεῖχε στὴν πολιτικὴ ζωὴ, ὅχι τόσο σὰν «ἐκλογικὸ σῶμα» (ἡ ἔννοια τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος) ἐμφανίζεται κυρίως στὴν ἐποχὴ τῆς παρακμῆς τῆς δημοκρατίας καὶ τῆς παντοδυναμίας τῶν ψηφισμάτων

τοῦ δήμου»), ἀλλὰ σὰν διονυσιακὸς χορὸς ποὺ ἐκστασιάζεται ὄχι πιά μπρὸς στὸ Διόνυσσο ἀλλὰ μπρὸς στὴ Δίκη, τὸν ἱερὸ νόμο τῆς Δημοκρα-
τούμενης Πολιτείας. Μόνο ἔτσι μποροῦμε νὰ νοιώσουμε τὴν ὀργανικὴ
θέση τῆς Τραγωδίας μέσα στὴ λειτουργία τῆς κλασσικῆς Δημοκρατίας,
καὶ ἔτσι μόνο μποροῦμε νὰ νοιώσουμε γιατί ἡ παρακμὴ τῆς Τραγω-
δίας συμπίπτει μὲ τὴν ἀποσύνθεση τῆς κλασσικῆς Δημοκρατίας. Ἡ
Δίκη εἶναι τόσο ἀντικείμενο διονυσιακῆς ἔκστασης (ὅποτε γιὰ τὸν
Αἰσχύλο τὸ πρόβλημα εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς συμμετοχῆς τοῦ χοροῦ
—συμβολικοῦ φορέα τοῦ ὁμαδικοῦ μυθικοῦ «ἐνθουσιασμοῦ»), ὅσο
καὶ ὁ καρπὸς μιᾶς λεύτερης συνειδητῆς ἔρευνας, ὅποτε γιὰ τὴν
ἀπολλώνεια—πλαστικὴ—πολιτικὴ ὁρολογία τὸ πρόβλημα εἶναι τὸ
πρόβλημα τῆς παρουσίας τῆς «Δίκης» καὶ τῆς «εὐκοσμίας» μέσα στὸ
φρόνημα καὶ τὸ σῶμα τοῦ πολίτη, εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς μόρφωσης
τοῦ δίκαιου πολίτη καὶ τοῦ κόσμιου ἀνθρώπου, ἐκείνου τοῦ ἀνθρώ-
που ποὺ θᾶναι

Ἄνθρω ἀγαθός, ἀλαθέως γεγεννημένος, τετράγωνος,

ἀψόγως τετυγμένος χερσὶν τε καὶ ποσὶν καὶ νόῳ.,

Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο οἱ Ἀθηναῖοι ἐξασφάλισαν μιὰ διαρκῆ ἀντα-
πόκριση ἀνάμεσα στὴ συνειδητὴ τους πρωτοπορεία καὶ τίς ἐξωλογι-
κὲς πηγὲς τῆς λαϊκῆς του ζωῆς. Ὁ μῦθος ἦταν ἀκριβῶς σύνδε-
σμος, χάρι στὸν ὁποῖο ἡ συνειδητὴ ζωὴ (ἡ πλαστικὴ, πολιτικὴ ἀπολ-
λώνεια στάση τοῦ Ἑλλήνα ἀπέναντι στὸν κόσμο) ἀποκτοῦσε τὸ θρη-
σκευτικὸ διονυσιακὸ της βάθρο ὅπως ἀντίστροφα ἦταν ἡ δύναμη
ἐκείνη χάρι στὴν ὁποία ἡ οὐμανιστικὴ ἐπανάσταση κατόρθωσε νὰ
ἐπιβάλλῃ τὸ συνειδητό της νόημα καὶ νὰ «πολιτικοποιήσῃ» καὶ νὰ
«ἐξανθρωπίσῃ» τὸ ὁμαδικὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα. Αὕτῃ ἡ διαρκὴς
ἀνταπόκριση εἶναι ἡ θεμελιώδης ἀρχὴ τῆς ἔννοιας τοῦ κλασσικοῦ πο-
λιτισμοῦ : αὕτῃ εἶναι ἐκείνη ἡ «ὁδὸς ἄνω κάτω μίαν» μπρὸς στὴν
ὁποία στεκόταν γεμᾶτος δέος ὁ Ἡράκλειτος, ὁ Ζοφερός.

V. Ἡ κατατόμηση τοῦ Saint Just τοῦ δημιουργοῦ ποὺ κατ' ἐξο-
χὴν ἐνσαρκώνει τὸν τραγικὸ οὐμανισμό τῆς Ἐπανάστασης, καὶ ὁ
ἐκφυλισμὸς τοῦ δημοκρατικοῦ «ἐνθουσιασμοῦ» (τοῦ ἐνθουσιασμοῦ μὲ
τὴν κλασσικὴ ἔννοια τῆς παρουσίας ἐνὸς ὑπερατομικοῦ νοήματος
μὲς στὴ μυθικὰ συγκροτημένη ὁμαδικὴ ψυχὴ) σὲ βοναπαρτιστικὴ ψύ-
χωση, ὅπως καὶ ἡ συντριβὴ τῶν μεγάλων μύθων, ποὺ κινοῦν τίς
ἄμορφες μάζες τοῦ 1848, εἶχαν σὰν ἄμεσο ἀποτέλεσμα τὴν ἀπώ-
θηση τοῦ βασικοῦ ρωμαντικοῦ αἰτήματος, τῆς σύνδεσης τοῦ οὐμανι-
σμοῦ μὲ τὰ ὑποσυνείδητα καὶ ἐξωλογικὰ στρώματα, ὅπως καὶ τὴ
νεκρανάσταση τοῦ «διαφωτισμένου homunculus» μέσα στὸν τύπο τοῦ
ἀστοῦ τοῦ προοδευτικοῦ humaniste progressiste) καὶ τοῦ μαρξιστῆ
Σοσιαλ—Δημοκράτη.

Ὁ humanitarisme progressiste (ἡ μοναδική μορφή μὲ τὴν ὁποία ἡ φιλελεύθερη μπουρζουαζία ἔθεσε στὴν Εὐρώπη τὸ αἷτημα τοῦ οὐμανισμοῦ) δὲν μπόρεσε νὰ δῇ ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ κλασσικοῦ Ἑλληνισμοῦ, παρὰ μόνο τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα στὰ ὁποῖα συγγένευε. Ἡ καθαρὰ αἰσθητικὴ πλευρὰ τοῦ κλασσικοῦ Ἑλληνισμοῦ, (κι' αὐτὴ παραμορφωμένη ἀπὸ τὸν κλασσικισμό καὶ τὰ ἀτομιστικὰ καὶ ρασιοναλιστικὰ στοιχεῖα τῆς κλασσικῆς Δημοκρατίας, ὅπως τ'ἄβλεπε μέσα ἀπὸ τὴν τρίτη Δημοκρατία καὶ τὸ Ἀγγλικὸ Κοινοβούλιο : Αὐτὰ εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ μπόρεσε νὰ δῇ καὶ ν' ἀφομοιώσῃ ἡ ἐποχὴ τοῦ ποζιτιβισμοῦ καὶ τῆς καπιταλιστικῆς σταθεροποίησης καὶ εὐημερίας. Ἔτσι καταλήξαμε στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα στὴν «Προσευχὴ στὴν Ἀκρόπολη», μνημειώδη ἔκφραση ἐκείνου τοῦ ὁλότελα συμβατικοῦ Οὐμανιστικοῦ ἰδεώδους, ποὺ εἶχε δημιουργήσει ἡ μυθολογία τῆς Προόδου.

Ποτὲ ἄλλοτε ἡ ἀνάπτυξη τῶν οὐμανιστικῶν σπουδῶν δὲν εἶχε φτάσει σὲ μιὰ τέτοια τελειότητα καὶ ποτὲ ἄλλοτε τὸ μυστικὸ τοῦ «ἐλληνικοῦ θαύματος» δὲν ἦταν τόσο ἐρμητικὰ ἄγνωστο. Πραγματικὰ ἀνάμεσα στὸ Wilamovitz καὶ τὸν Marsile Ficinο ὑπάρχει τόση ἀπόσταση ὅση χωρίζει τὸ Faust ἀπὸ τὸ σχολαστικὸ Wagner καὶ τὸν homunculus του. Ὅπως «τὸ πνεῦμα τῆς γῆς», στὸν πρῶτο Faust, ἔτσι καὶ ἡ κλασσικὴ Ἑλλάδα, θὰ μπορούσε ν' ἀπαντήσῃ στὸ οὐμανιστικὸ ἰδεῶδες τοῦ 19ου αἰῶνα:

Μοιάζεις μὲ τὸ πνεῦμα ποὺ μπορεῖς νὰ νοιώσῃς

Ὅχι μὲ μένα

Ἡ ἀντίδραση ὅμως δὲν ἄργησε νὰ ξεσπάσῃ. Ὁ τραγικὸς διάλογος τοῦ Faust μὲ τὸ «πνεῦμα τῆς Γῆς», δηλαδὴ ἡ σύγκρουση τοῦ ἀνθρώπου τῆς Ἀναγέννησης μὲ τὸ κοσμικὸ αἶσθημα, συνοψίζει ὅλο τὸ νόημα τῆς ρωμαντικῆς ἀγωνίας. Ὅπως ὅμως ἡ ἐμφάνιση τοῦ Μεφιστοφελῆ βγάζει τὸν ἀπελπισμένο Faust ἀπὸ τὸ δίλημμα «Αὐτοκτονία ἢ Wagner» ἔτσι καὶ στὸν 19ον αἰῶνα ἡ ἐμφάνιση αὐτῶν τῶν «horribles travailleurs» αὐτῶν τῶν «καταραμένων» μεφιστοφελικῶν πνευμάτων, ὅπως ὁ Nietzsche, ὁ Rimbaud, ὁ Freud ἦταν τὸ πρῶτο σημάδι τῆς ἀνάρρωσης τοῦ φαιστικοῦ ἀνθρώπου.

3.— Ἦδη λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ Nietzsche, ὁ Μάρξ εἶχε μιλήσει γιὰ τὸ προλεταριάτο, τὴ «σκοτεινὴ πλευρὰ τῆς σύγχρονης Ἱστορίας», αὐτὸ τὸ καινούργιο «ἄλσας τῆς γῆς» καὶ εἶχε ἀόριστα καὶ συγκεχυμένα διαισθανθῇ ἓνα νέο οὐμανισμό, ποὺ θὰ ἔσωζε τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν «ἀποξένωσή του ἀπὸ τὸν ἑαυτό του» καὶ θὰ δημιουργοῦσε τὸν «ἐξανθρωπισμένο ἄνθρωπο». Δυστυχῶς οἱ σκέψεις

αὐτὲς τοῦ Μάρξ ἔμειναν σπαρμένες στὰ ἔργα τῆς νεανικῆς του ἡλικίας καὶ πιθανὸν νὰ ἐκφράζουν περισσότερον ὑπολείμματα τοῦ ἑγελειανοῦ του παρελθόντος, παρὰ ἓνα ὀργανικὸ τμῆμα τῆς θεωρίας τῆς προλεταριακῆς Ἐπανάστασης. Ἔτσι ὁ σημερινὸς Μαρξισμὸς, ὅπως ἔχει διαμορφωθεῖ ἀπὸ τίς πράξεις τῶν ἀποστόλων του, δὲν μπόρεσε νὰ προσθέσῃ τίποτα τὸ οὐσιαστικὸ στὶς ἀκαθόριστες αὐτὲς προοπτικὲς τοῦ Μάρξ.

Λίγο ἀργότερα πάλι καὶ πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση, ὁ Freud ἐξερευνᾷ τὸ σκοτεινὸ καὶ ἀσυνείδητο κόσμο τῶν ἐνστίκτων, ποὺ μυστὰ του ἢ συνείδηση φαίνεται σὰ μιὰ ἀσήμαντη φωτεινὴ κηλὶδα, καὶ στὸ ὄνομα μιᾶς στοιχειώδους υἱείας ζητᾷ τὴ χειραφέτηση τῶν σκοτεινῶν δυνάμεων τῆς ὑπαρξῆς ἀπὸ τὴν τυραννία τῆς Συνείδησης.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀστερισμὸ ἐμφανίζεται τὸ αἴνιγμα τοῦ Rimbaud καὶ τῆς «Ἀλχημείας τοῦ Λόγου». Ὁ Rimbaud εἶναι ἡ ἀναγκαία συμπλήρωση τοῦ Nietzsche. Εἶναι ἀδύνατο νὰ συλλάβουμε τὸν «τράγικὸ Οὐμανισμὸ» τοῦ Nietzsche χωρὶς νὰ ἔχουμε ἀφομοιώσει τὸ ἀνελέητο γκρέμισμα τῶν κλασικιστικῶν εἰδώλων. Γράφει ὁ Rimbaud «Un soir j'ai assis la beauté sur mes genoux. Et je l'ai trouvée amère, Et je l'ai injuriée... ô sorcières ô misère, ô haine. C'est à vous que mon trésor a été confié». Ὁ κόσμος πρέπει νᾶναι λογικὸς, ἠθικὸς, ὡμορφος. Πάνω σ' αὐτὴ τὴ θριαμβευτικὴ αἰσιοδοξία στηρίχτηκε ὅλος ὁ Ρασιοναλιστικὸς Πολιτισμὸς τῆς Δύσης ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Pléiade μέχρι τὸν Aug. Comte. Ὁ Rimbaud ἦταν ὁ πρῶτος, ποὺ ἔδωσε ἓνα τέτοιο κτύπημα στὴ μυθολογία τῆς «καθαρῆς ὡμορφιάς» ὥστε ἀπὸ τότε ὅλο τὸ οἰκοδόμημα τοῦ Ρασιονολισμοῦ δὲν μπόρεσε νὰ ξανασταθῇ στὰ πόδια του. Ἀπὸ τότε, ἡ ἀνακάλυψη τῆς «κόλασης», αὐτῆς τῆς «σκοτεινῆς πλευρᾶς τοῦ ἀνθρώπου» ποῦ, ὅπως λέει ὁ Baudelaire, εἶναι ἡ ἀπόδειξη τῆς τάσης του γιὰ τὸ ἄπειρο, ἡ ἀνακάλυψη αὐτῆς τῆς «ἀληθινῆς ζωῆς ποὺ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴ ζωὴ μας, αὐτοῦ τοῦ κόσμου ποὺ μέσα του δὲν ὑπάρχουμε σήμερα» (Rimbaud) ἔγινε τὸ «Ἐν οὗ ἔστι χρεία» τῆς ἐποχῆς μας. Ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος ἔπαψε νὰ πιστεύῃ ὅτι ἡ ὑπαρξὴ μπορεῖ νὰ θεμελιωθῇ πάνω στὸ κάρτεσιανὸ cogito καὶ τὴν κλασσικιστικὴ «καθαρὴ ὡμορφιά», δηλαδὴ ἀπὸ τὸ 19ο αἰῶνα καὶ δώθε, ὅλη ἡ πνευματικὴ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ μας δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἀναζήτησι αὐτοῦ τοῦ τύπου τοῦ Rimbaud, δηλαδὴ ἀναζήτησι τῆς ὑπαρξῆς καὶ τῆς μορφῆς της, ἀναζήτησι αὐτοῦ τοῦ ἄγνωστου Χ, στὸ ὁποῖο ἓνας καινούργιος πολιτισμὸς θὰ μπορέσῃ νὰ προσθέσῃ ἓνα νέο ergo sum. Πολύμορφη ἀναζήτησι ποὺ τὴ βλέπουμε τόσο στὴν «ἐπιστροφὴ στοὺς προσωκρατικούς» ἢ στὴν «Ἀλ-

χημεία τοῦ λόγου» ὅσο καὶ στὴν κολοσσιαία ἐπανάσταση ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸν Cézanne καὶ φθάνει σήμερα μέχρι τὸν Picasso ἢ στὴν περιπέτεια τοῦ Malraux, τόσο στὴ σύγχρονη ἐξιστανσιαλιστικὴ φιλοσοφία, ὅσο στὴν ποίηση τοῦ Rilke ἢ στὸ μυθιστόρημα τοῦ Proust ἢ τοῦ Joyce.

Λίγο ἀργότερα αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ πρόοδος τῆς ποζιτιβιστικῆς ἐπιστήμης ἔφερε στὸ φῶς ἓνα ἀπροσδόκητο κόσμος· τὴν ψυχοκοινωνιολογία τῶν πρωτογόνων. Θάταν μάλιστα κάτι πολὺ ἐνδιαφέρον νὰ ψυχαναλυθῇ αὐτὴ ἡ ἴσως... μαζοχιστικὴ ἡδονὴ καὶ ἐπιμονή, μὲ τὴν ὁποία οἱ ποζιτιβιστὲς τῆς Γαλλικῆς Κοινωνιολογικῆς Σχολῆς βάλθηκαν νὰ φέρουν στὴν ἐπιφάνεια αὐτὸ τὸ σκοτεινὸν κόσμον τῆς πρωτόγονης νοοτροπίας, ποὺ ὅπως παρατήρησε ὁ Bouglé ἔγινε ὁ παράδεισος τῆς Κοινωνιολογίας· αὐτὰ τὰ «κοινωνικοποιημένα» πνεύματα τὰ χαμένα πίσω ἀπὸ τὴν ἀπρόσωπὴ μάσκα τῆς ὁμάδας, ποὺ ἀκόμα καὶ τὰ πιὸ «θετικὰ» γεγονότα τῆς ζωῆς τους δὲν μποροῦν νὰ τὰ δοῦν παρὰ μόνον μέσα ἀπὸ τὴ Μαγεία, ποὺ ἔχουν μιὰ σκιώδη παράσταση τοῦ ἐγώ, ποὺ τοὺς λείπουν οἱ περισσότερες κατηγορίες τῆς δικῆς μας «Καντιανῆς» σκέψης καὶ ποὺ ἡ ψυχικὴ ζωὴ τους συγκροτεῖται κυρίως πάνω σὲ μιὰ ἐξωλογικὴ, μαγικὴ συμμετοχὴ στὶς θετικὲς (Τότεμ π.χ.) ἢ τὶς ἀρνητικὲς (Ταμποῦ) δυνάμεις τοῦ κοινωνικοῦ καὶ τοῦ κοσμικοῦ τους περιβάλλοντος· αὐτὴ ἡ ἐλάχιστα διαφοροποιημένη πρωτόγονη ὁμάδα, ἡ ἐνωμένη μὲ τὸν κόσμον ποὺ ἡ ἐνστικτώδης καὶ κυρίως ἡ σεξουαλικὴ ζωὴ τῆς εἶναι ἀφάνταστα ἰσχυρότερη ἀπὸ τὴ δική μας: Αὐτὸς εἶναι ὁ καινούργιος κόσμος τῆς ψυχολογίας καὶ τῆς κοινωνιολογίας, ποὺ δὲν εἶναι διόλου τυχαῖο τὸ ὅτι ἀνακαλύφθηκε στὴν ἐποχὴ τῆς «ἐπιστροφῆς στοὺς προσωκρατικούς», τῆς ἐμφάνιθης τοῦ ἀντιρρασιοναλισμοῦ, τοῦ fauvisme καὶ τῆς πρωτόγονης τέχνης.

Ποιὸ εἶναι τὸ στοιχεῖο ποὺ διαφορίζει τὸ παντοδύναμον αὐτὸ ὁμαδικὸ πνεῦμα ἀπὸ μιὰ ἀγέλη, ποιὰ εἶναι ἡ ἀρχὴ ποὺ διαφορίζει τὴ φύση ἀπὸ τὴν Ἱστορίαν; Ὅλη ἡ ἱστορία καὶ ἡ ἔννοια τοῦ πολιτισμοῦ προϋποθέτει κατὰ τὸν Durkheim μιὰ προσθευτικὴ ἐξασθένηση τῆς δυνάμεις αὐτοῦ τοῦ ὁμαδικοῦ πνεύματος. Μέχρι ποιὸ σημεῖο ὁμως τὸ *principium individuationis* συμβαδίζει μὲ τὸν πολιτισμὸ καὶ ποιὰ εἶναι ἡ εἰδικὴ του λειτουργία μέσα στὴν κοινωνικὴ ζωὴ καὶ τὸν πολιτισμὸ; Τί σημαίνουν οἱ ἀκόμα μὴ ἱκανοποιητικὰ θεμελιωμένες ἔννοιες τῆς ἀκμῆς καὶ τῆς παρακμῆς σχετικὰ μὲ τὸ *principium individuationis*. Μήπως ὑπάρχει ἓνα «διαλεκτικὸ» σημεῖο, πέρα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἡ ἐξωτερίκευση ἀπὸ δυνάμει ἀκμῆς μεταμορφώνεται σὲ στοιχεῖο παρακμῆς; Ὅποτε, ποιὸ εἶναι τὸ σημεῖο ἰσορροπίας ἀνά-

μεσα στὴ συνειδητὴ ἀτομικότητα καὶ τὴν «προλογικὴ» μυθικὴ ζωὴ τῆς ομάδας :

Μέσα σ' αὐτὸ τὸν ἀγωνιώδη κύκλο τῶν προβλημάτων τέθηκε οὐσιαστικὰ τὸ πρόβλημα τοῦ προσωκρατικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ ἴδια ἡ συνείδηση καὶ ὁ φορέας τῆς, ἡ ἀτομικότητα, ἔπαψαν νᾶναι ἡ *veritas aeterna* τῆς Ἀναγέννησης καὶ ἔγιναν καὶ αὐτὲς πρόβλημα.

4.—Φυσικὰ ὁ 19ος αἰῶνας ὅπως καταστάλαξε μετὰ τὸ ξεθύμασμα τῶν δημοκρατικῶν ἐπαναστάσεων καὶ τῆς Κομμούνας καὶ ὅπως διαμορφώνεται κάτω ἀπὸ τις συνθήκες τῆς ραγδαίας καπιταλιστικῆς ἀνόδου καὶ τῆς ἀνάπτυξης τῶν τεχνικῶν κατακτῆσεων ἦταν ἀνίκανος ν' ἀφομοιώσῃ τις προοπτικὲς ποὺ γεννοῦσε ὁ νέος «τραγικὸς οὐμανισμός», ποὺ καλοῦσε τὸν ἄνθρωπο νὰ γίνῃ ἡ γέφυρα γι' αὐτὸ ποὺ εἶναι πέρα ἀπὸ τὸ καλὸ καὶ κακόν. Αὐτὸ ἦταν ἀπόλυτα ἀσυμβίβαστο γιὰ μιὰ ἐποχὴ γιὰ τὴν ὁποία ἡ ἔννοια τοῦ «ἀσυνειδήτου» φαινόταν σὰν ἓνα ὑπόλειμμα τοῦ «θεολογικοῦ σταδίου», γιὰ τὴν ὁποίαν τὰ ἔνστικτα ἦταν «κτηνῶδεις ἐπιβιώσεις» καὶ ποὺ μακάρι πῖστευε ὅτι μὲ μιὰ συνεχῆ «πρόοδο» ὁ ἄνθρωπος θὰ «ἐξόντωνε τὸ θηρίο» ποὺ κρύβει μέσα του, θὰ ἐξοβέλιζε τὸ «μυστήριον» καὶ τὴ «μεταφυσικὴ» ἀπὸ τὴ ζωὴ του καὶ θὰ μεταμορφωνόταν σὲ μιὰ καθαρὴ ἠθικὴ συνείδηση ὁπότε θ' ἄγγιζε τ' ἀκράϊα ὅρια τῆς ἀνθρώπινης τελειότητος.

Ἡ ποζιτιβιστικὴ φιλοσοφία (τόσο στὴν ἀστικὴ ὅσο καὶ στὴ μαρξιστικὴ - σοσιαλ - δημοκρατικὴ κυρίως μορφή τῆς) κατόρθωσε ν' ἀναστήσῃ τὸ «ἔσεσθε ὡς ὁ Θεὸς γινώσκοντες τὸ καλὸ καὶ τὸ κακόν» μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ὁ Θεὸς δὲν εἶναι πιά ὁ Θεὸς τοῦ Ἀβραάμ καὶ τοῦ Ἰακώβ» ὁ Θεὸς τοῦ Pascal, ἀλλὰ ὁ «Θεὸς τῶν φιλοσόφων». Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ὁ τύπος τοῦ μαρξιστῆ θεωρητικοῦ (εἴτε πρόκειται γιὰ τὸν *homunculus sozial-democraticus* εἴτε πρόκειται γιὰ τις γιγάντιες ἐπαναστατικὲς φυσιογνωμίες ὅπως ἡ Rosa Luxemburg, ὁ Λένιν καὶ ὁ Τρότσκι), ἐκφράζει τὴν τελευταία λέξη τοῦ Ρασιοναλισμοῦ καὶ τοῦ Λιμπεραλισμοῦ, δηλαδὴ τῶν μοναδικῶν μορφῶν μὲς τις ὁποῖες ἡ ἀστικὴ τάξη ἔθεσε στὴ Δύση τὸ πρόβλημα τοῦ Οὐμανισμοῦ. Ὁ Μαρξισμὸς ὅμως καὶ ὁ ποζιτιβισμὸς εἶδε τὴν πάροδο σὰ τὴν κινήτρια δύναμη τῆς Ἱστορίας. Μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ὁ Μαρξισμὸς προχώρησε πέρα ἀπὸ τὰ ποζιτιβιστικὰ κριτήρια τῆς Προόδου: Δὲν εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας ἀλλὰ ἡ ὕλική πρόοδος (ἡ συσώρευση τοῦ κεφαλαίου μὲς τὴν ὁποία ἀντικειμενοποιεῖται ἡ πάροδος τῆς ἐπιστήμης) καὶ ἡ συνειδητοποίηση τοῦ ἱστορικοῦ ρόλου τοῦ προλεταριάτου (μὲ τὴν ὁποία ὑποκειμενικοποιεῖται ἡ ἀντικειμενικὴ ὕλική πρόοδος). Αὐτὰ εἶναι τὰ

μαρξιστικὰ κριτήρια τῆς Προόδου. Ἔτσι γιὰ τὸν «ἐπιστημονικὸ Σοσιαλισμὸ» ἡ στιγμή, ὅπου ἡ ὕλική πρόοδος θάχῃ φτάσει σ' ἓνα maximum καὶ ὅπου ἡ ἐργατικὴ τάξη θάχῃ ἀποκτήσει μιὰ ἀκριβῆ ἐπιστημονικὴ γνῶση τῶν νόμων καὶ τῆς στρουκτούρας τοῦ ὕλικου—τεχνικοῦ τῆς περιβάλλοντος, θᾶναι ἡ στιγμή ὅπου τὸ μεσιανικὸ πῆδημα τοῦ Engels ἀπὸ τὸ «βασίλειο τῆς ἀνάγκης στὸ βασίλειο τῆς ἐλευθερίας», στὸ θάνατο τοῦ Κράτους καὶ στὴν ἐπιβολὴ τῆς κομμουνιστικῆς «ἀφθονίας», θ' ἀρχίσῃ νὰ γίνεται πραγματικότητα καὶ ὁ ἄνθρωπος «ἔσεται ὡς ὁ Θεός».

Ἀσφαλῶς αὐτὴ ἡ αἰσιόδοξη πίστη, ὅτι ἡ γνῶση μπορεῖ νὰ σώσῃ τὸν ἄνθρωπο, ἔπαιζε ἓνα «προοδευτικὸ» καὶ δημιουργικὸ ρόλο τόσο ἀπὸ τὴν καπιταλιστικὴ ὥσο καὶ ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ ᾠποψη. Ἀπὸ τὴν ᾠποψη τῆς ὀλικῆς / εὐημερίας ὁ 19ος αἰῶνας πραγματοποίησε τεράστιες προόδους ποὺ κανέναν ἄλλον αἰῶνα δὲν θὰ μπορούσε οὔτε κἂν νὰ τὶς διανοηθῇ. Ὅσο ὅμως ἡ Σοσιαλ-Δημοκρατία ἔχανε τὴν ἐπαφή τῆς μὲ τὶς ἐξωλογικὲς πηγὲς τῆς μαζικῆς αὐθορμησίας ὥσο ἡ Σοσιαλ δημοκρατικὴ μάζα μεταμορφωνόταν σ' ἓνα σύνολο «διαφωτισμένων» ἀτόμων, ποὺ ἡ ὕπαρξή τους περιοριζόταν στὴ στενὴ ἐπαγγελματικὴ πάλῃ καὶ στὸν ἀσφυκτικὸ χῶρο τῶν σοσιαλ-δημοκρατικῶν πανεπιστημίων· ὥσο ἡ Σοσιαλ—Δημοκρατία προσπαθοῦσε νὰ ὑποτάξῃ τὶς μάζες στὸ γραφειοκρατικὸ καὶ τὸ «θεωρητικὸ» μηχανισμό τῆς, τόσο ἔχανε τὴ ζωτικότητά της, κι' ἔτσι ὅταν μετὰ τὸ 1918 πῆρε τὴν ἐξουσία στὴν Γερμανία, ὅχι μόνο εἶχε χάσει κάθε ἵχνος κόκκινου αἵματος, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴ ρωσικὴ ἐπανάσταση δὲν μπόρεσε νὰ τὴ δῇ παρὰ σὰν μιὰ ἀντιεπιστημονικὴ παρέκκλιση.

Ἀπέναντι σ' αὐτὴ τὴ μυθολογία τῆς «Προόδου» καὶ τοῦ «ἔσεσθε ὡς ὁ Θεός γινώσκοντες τὸ καλὸν καὶ τὸ κακὸν» ἀντέταξε ὁ Nietzsche τὸ «Πέρα ἀπὸ τὸ Καλὸ καὶ τὸ Κακὸ» καὶ τὸν καινούργιο μῦθο, τοῦ τραγικοῦ προσωκρατικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ριζικὴ μεταβολὴ ποὺ ὁ Νίτσε θέλησε νὰ ἐπιβάλλῃ στὶς κατευθύνσεις τῆς ἐποχῆς του τὸν ὀδήγησε σὲ μιὰ ριζικὴ ἀναθεώρηση τῆς εἰκόνας τοῦ κλασσικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ποὺ εἶχε δημιουργήσει ἡ οὐμανιστικὴ παράδοση ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ ὠῶθε. Ἡ εἰκόνα ὅμως τοῦ ἀρχαϊκοῦ Ἑλληνισμοῦ ποὺ μᾶς δίνει ὁ Nietzsche εἶναι καθαρὰ μυθική. Δὲν εἶναι δηλαδὴ ὁ ἄδολος πόνθος τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας ποὺ τὸν ὀδήγησε νὰ θέσῃ τὸ πρόβλημα τῆς προσωκρατικῆς περιόδου τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ. Ἐντελῶς «ἀνθρωπομορφικὰ» ὁ Nietzsche πρόβαλε στὸ ἑλληνικὸ παρελθὸν ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ προβλήματα τοῦ καιροῦ του.

Σήμερα ὅμως ποὺ εἶναι σαφὴς ὁ κίνδυνος, ποὺ περιέχουν οἱ

μυθικὲς ἐρμηνεῖες καὶ οἱ διάφοροι «μύθοι τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα», ἡ μέθοδος τοῦ Nietzsche εἶναι βασικὰ ἀπαράδεκτη. Ὁ κλασσικὸς Ἑλληνισμὸς δὲν εἶναι παρὰ ἓνα σύνολο ἁρμονικῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὶς διάφορες θεμελιώδεις δυνάμεις τῆς κοινωνικῆς, τῆς θρησκευτικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἄν πιστεύουμε, ὅτι τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα μπορεῖ νὰ βοηθήσῃ τὴν ἐποχὴ μας στὴν προσπάθειά της νὰ γεννήσῃ μιὰ νέα μορφή ἀνθρώπου, τὸ πρῶτιστο ποῦ ἔχουμε νὰ κάνουμε εἶναι νὰ προσπαθήσουμε νὰ δώσουμε μιὰ ὅσο μπορεῖ ἀληθινότερη εἰκόνα τῶν ἁρμονικῶν αὐτῶν σχέσεων. Μιὰ ἀπὸ τὶς οὐσιωδέστερες κατακτήσεις τῆς ἱστορικῆς ἀντίληψης τοῦ αἰῶνα μας εἶναι τὸ ξεπέ-
 ρασμα τῆς «περιγραφικῆς μεθόδου». Ἡ ἱστορία ἔπαψε νὰναι ἱστορία γεγονότων καὶ τῆς μηχανικῆς τους σύνδεσης καὶ ἔγινε ἱστορία προβλημάτων, ποῦ ἡ παρουσία τους μέσα στὶς ἱστορικὲς περιόδους δίνει στὰ ἱστορικὰ γεγονότα τὸ νόημά τους. Τόσο τὸ ἔργο τοῦ Nietzsche, τοῦ Dilthey ἢ τοῦ A. Weber στὸ πεδίο τῆς Ἱστορίας τοῦ Πολιτισμοῦ ἄνοιξε στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα τὸ δρόμο γιὰ τὴ συστηματικὴ σύνδεση τοῦ προβλήματος τοῦ οὐμανισμοῦ μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτῃ τὸ πρόβλημα τοῦ οὐμανισμοῦ ἀποκρυσταλλώ-
 νεται σήμερα στὶς ἐπόμενες προτάσεις: «Ποιὰ εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ κλασσικοῦ; Ποιὰ εἶναι ἡ ὀργανικὴ σχέση τῆς προσωπικρατικῆς ἐποχῆς μὲ τὴν κλασσικὴ; Ποιὰ εἶναι ἡ σχέση τοῦ θρησκευτικοῦ τραγικοῦ αἰσθήματος μὲ τὴν πολιτικὴ ζωὴ ἢ ποιὰ εἶναι ἡ σχέση τοῦ συνειδητοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ ὁμαδικὸ πνεῦμα» κλπ.

Πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση στρέφεται π.χ. ἡ μυθικὴ ἐρμηνεία τοῦ Nietzsche—στὸ μέτρο ποῦ εἶναι μυθικὴ—καὶ ποῦ στηρίζεται στὴν προβολὴ πρὸς τὸ παρελθόν, τῶν τελείως σχετικῶν καὶ ἀβέβαιων δεδομένων τῆς ἐποχῆς μας. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ στάση τοῦ Nietzsche ἀπέναντι στὸ πρόβλημα τοῦ Σωκρατισμοῦ, ποῦ ἀπὸ τότε ἔγινε ἓνα κεντρικὸ πρόβλημα τοῦ σύγχρονου Οὐμανισμοῦ. Τελείως αὐθαίρετα ταύτισε τὸν Εὐρωπαϊκὸ Ρασιοναλισμὸ μὲ τὸ Σωκρατισμὸ καὶ δημιούργησε τὴν ὀλότελα αὐθαίρετη ἄποψη, ἑνὸς κλασσικοῦ πολιτισμοῦ, ποῦ ἀποσυντίθεται κάτω ἀπὸ τὴ διαβρωτικὴ ἐπίδραση μιᾶς δυνάμεως, ποῦ ἐλάχιστα διαφέρει ἀπὸ τὸ θετικιστικὸ Ρασιοναλισμὸ τοῦ 19ου αἰῶνα μὲ τὸ ἀστικοφιλελεύθερο ἐποικοδόμημά του. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ πίστεψε ὁ Nietzsche ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ πολεμήσῃ ἐναντίον τῶν φραγμῶν, ποῦ ὁ δυτικὸς Ρασιοναλισμὸς ἐπέβαλε στὴ δημιουργικότητα τῆς ἐποχῆς του. Ἔτσι ἡ Πλατωνικὴ κριτικὴ κατὰ τῆς Πόιησης τέθηκε πάνω στὴν ἴδια βάση μὲ τὴν ἀντιμουσικὴ τάση τοῦ δυτικοῦ Ρασιοναλισμοῦ. Τὸ κορύφωμα ὅμως τῶν παρεξηγήσεων βρίσκειται στὴ νιτσεϊκὴ ἐρμηνεία τοῦ νοήματος τοῦ κλασσικοῦ μύθου.

Ἄν ἡ ἱστορική ἀλήθεια καὶ γενικὰ ἡ ἱστορική ἐμπειρία εἶναι ἀληθινὰ μιὰ δημιουργική δύναμη (καὶ σήμερα ὑπάρχει ἓνα παγκόσμιο κοινωνικὸ κίνημα ποὺ διεκδικεῖ τὴν παγκόσμια κληρονομιά καὶ θέλει συνειδητὰ νὰ συμπυκνώσῃ, νὰ ἐνοποιήσῃ καὶ νὰ συνθέσῃ ὅλη τὴν προηγούμενη ἱστορία ὅχι μόνο τοῦ Δυτικοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητας), τότε τίποτε δὲν ὑπάρχει πιὸ καταστρεπτικὸ ἀπὸ τὸ νὰ θέλουμε νὰ πνίξουμε τὴν πλούσια ζωὴ τῶν πολιτισμῶν μέσα στὰ προκρούστεια σχήματα μιᾶς μυθικῆς ἐρμηνείας, ποὺ κανεὶς δὲν ξέρει τί εἴδους σκοπιμότητες ἐξυπηρετεῖ ἢ μπορεῖ νὰ ἐξυπηρετήσῃ.

Ἄν ἡ Ἐπιστήμη εἶναι ἀπὸ ὀρισμὸ τῆς ἁδολῆ, ὁ μῦθος ἀπὸ τὸν ὀρισμὸ τοῦ εἶναι συνδεδεμένος μὲ μιὰ πρακτικὴ σκοπιμότητα. Καὶ σήμερα ἡ σκοπιμότητα τοῦ μύθου μὲς τῇ ζωῇ μας εἶναι ὁλότελα διαφορετικὴ ἀπὸ τὸ ρόλο τοῦ μύθου μέσα στὴ ζωὴ τοῦ κλασσικοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ αὐτὸ μᾶς δείχνει πόσο διαφορετικὸ εἶνε τὸ νόημα τοῦ μύθου στὶς δυὸ περιπτώσεις. Οἱ Ἕλληνες π.χ. ἐκτιμοῦσαν τὴν ἀξία τῆς ἱστορίας μόνο στὸ μέτρο, ποὺ ἡ ἱστορία βοηθοῦσε τὸ ζωντανὸ ἄνθρωπον νὰ μορφώσῃ ἓνα ἦθος καὶ ἓνα χαρακτήρα πάνω στὸ πρότυπο τῶν ἱστορικῶν μορφῶν, ποὺ ὁ μῦθος (τόσο τῆς ἀριστοκρατικῆς ὅσο καὶ τῆς δημοκρατικῆς περιόδου) τὶς μεταμόρφωνε σὲ σύμβολα. Τὸ παρελθὸν δηλαδὴ εἶχε ἀξία μόνο στὸ μέτρο ποὺ μεταμορφωνόταν σὲ μυθικὸ συμβολικὸ παρόν, μὲς τὸ ὁποῖο γεννιόταν καὶ ἀναπτυσσόταν ὁ κλασσικὸς ἄνθρωπος· μεταμόρφωση ποὺ εἶναι ὀργανικὸ τμῆμα αὐτῆς τῆς γενικῆς διαδικασίας, μὲ τὴν ὁποίαν ὁ κλασσικὸς τύπος ἀνθρώπου ὀργανώνει, συγκροτεῖ καὶ ὑποτάσσει στὸ δικό του νόημα ὅλα τὰ στοιχεῖα καὶ τὶς δυνάμεις, ποὺ συναντᾷ πρὸς τὰ ἔξω ἢ πρὸς τὰ μέσα.

Ἀπὸ ποῦ ὅμως ἀντλοῦσε ὁ κλασσικὸς μῦθος τὸ περιεχόμενο τῶν συμβολικῶν τοῦ μορφῶν; Ὁ μῦθος τοῦ Πινδάρου καὶ γενικὰ ὁ μῦθος τοῦ ἀριστοκρατικοῦ πολιτισμοῦ ἀντλεῖ τὸ περιεχόμενό του ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὸ νόημα τῆς ἀριστοκρατικῆς ὀργάνωσης τῆς Κοινωνίας.

Ἡ διαπαιδαγώγηση τοῦ «ἥρωα» εἶναι ὁ κύριος σκοπὸς τῆς. Στὴν κλασσικὴ ὅμως ἐποχὴ, ὁ μῦθος ἀντλεῖ τὸ νόημά του ἀπὸ μιὰ ὁλότελα διάφορη πηγὴ: Ἀπὸ τὶς ἀξίες καὶ τὴν ἰδεολογία τῆς «Πόλεως», τῆς δημοκρατουμένης πολιτείας. Ἡ Τραγωδία, κατ' ἐξοχὴν ἔκφραση τῆς δημοκρατικῆς Ἐπανάστασης, εἶναι τὸ κύριο μέσο μὲ τὸ ὁποῖο ὁ μῦθος ἀσκεῖ τὸ παιδαγωγικὸ του ἔργο. Ἰδιαίτερα στὴν προσωκρατικὴ περίοδο, ὅπου ἡ τραγωδία εἶναι ἡ μοναδικὴ μορφή παιδείας, ποὺ διέθετε ἡ πόλις γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ πολιτικοῦ ἦθους τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν, ὁ τραγικὸς μῦθος ἀπόκτησε μιὰ τεράστια

σημασία. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτῃ οἱ «Πέρσες» τοῦ Αἰσχύλου—ποῦ εἶναι τὸ κύριο «ἱστορικὸ» ἔργο τῆς προσωκρατικῆς ἐποχῆς—εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὀριακὸ ἔργο, ὅπου ἱστορικὰ πρόσωπα καὶ γεγονότα γίνονται ἀντικείμενο μιᾶς μυθικῆς ἐρμηνείας.

Ἐνὰ κολοσσιαίας σημασίας ἱστορικὸ γεγονὸς, ὅπως ἡ ναυμαχία τῆς Σαλαμῖνας, γίνεται μὲ τὸ μῦθο ἓνα πανίσχυρο μέσο μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Αἰσχύλος διαπαιδαγωγοῦσε τὸν ἀθηναϊκὸ λαὸ μὲ τὸ πνεῦμα τῆς «δικαιοσύνης» δηλαδὴ μὲ τὴν κεντρικὴ ἀρχὴ τῆς δημοκρατούμενης Πολιτείας. Οἱ Ἀθηναῖοι ἤξαιραν ὅτι ὁ μῦθος ἀποτελεῖ μιὰ τεράστια παιδευτικὴ δύναμη μπροστὰ στὴν ὁποία τὸ Κράτος, δηλαδὴ ἡ συνειδητὴ πρωτοπορεία ποῦ κυβερνοῦσε, δὲν μποροῦσε νὰ μείνῃ ἀδιάφορο, ἀφοῦ μάλιστα, γιὰ τὴν κλασσικὴ ἀντίληψη, τὸ Κράτος εἶναι ὁ ἀνώτατος φορέας τῆς πνευματικότητος μιᾶς κοινωνίας. Ἡ ἴδια λέξις «πόλις» ἐκφράζει τόσο τὴν ἔννοια τοῦ κράτους ὅσο καὶ τὴν ἔννοια τοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ Ἕλληνες πίστευαν στὴν ἀξία τοῦ μύθου μόνο ὅταν τὸ Κράτος καὶ ὁ Πολιτισμὸς ἀποτελοῦσαν μιὰ ἀδιάσπαστη ἐνότητα. Ἔτσι ἡ ἱστορία μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ μύθου γινόταν παιδεία, θεμελίωση ἡθους. Μόνο κάτω ἀπὸ τοὺς ὅρους αὐτοὺς μποροῦμε νὰ καταλάβουμε γιὰτὶ π. χ. ὁ πρὸς τοὺς κλασσικοὺς στραμμένος Goethe καταδίκασε τὴν προσπάθεια τοῦ Niebuhr ν' ἀπογυμνώσῃ τὴν ἱστορίαν ἀπὸ τὸ μυθικὸ της περιεχόμενο. «Ἄν οἱ ἀρχαῖοι ἦταν ἀρκετὰ μεγάλοι γιὰ νὰ δημιουργήσουν τοὺς μύθους, ἀπόκειται σὲ μᾶς νὰ εἴμαστε ἀρκετὰ μεγάλοι γιὰ νὰ τοὺς πιστεύουμε»... Ἔτσι μόνο ἐπίσης μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε τὴν ἐμφάνιση τοῦ Σωκρατισμοῦ μέσα στὸν κλασσικὸ πολιτισμό. Ὅταν ἀποσυντίθεται ἡ κλασσικὴ πολιτεία καὶ Κράτος, συνειδητὴ πρωτοπορεία, λαϊκὸ πνεῦμα καὶ μῦθος ἀφήνονται ὁ καθένας στὸ δικό του δρόμο, ὅταν ὁ Λαὸς μεταμορφώνεται σὲ ὄχλο καὶ ὅταν τὸ Κράτος ἀποξενώνεται ἀπὸ τὰ συνειδητὰ ἄτομα καὶ παρὰδίδεται στοὺς δημαγωγούς· κι' ὅταν ὁ μῦθος μεταμορφώνεται σὲ δεισιδαιμονία καὶ ἡ κλασσικὴ τραγωδία δὲν μπορεῖ πιά νὰ διαπαιδαγωγῇ τοὺς πολῖτες, τότε ἀκριβῶς ἐμφανίζεται ὁ «Σωκρατισμὸς» (τόσο μέσ' τὴ μορφή τῆς «σωκρατικῆς κριτικῆς» ὅσο καὶ τῆς «Θουκιδίδειας ἱστορίας»). Μόνο ἔτσι μποροῦμε νὰ ἐρμηνεύσουμε καὶ τὴν προσπάθεια τοῦ Πλάτωνα ν' ἀναγεννήσῃ τὸ Μῦθο θεμελιώνοντάς τον πάλιν στὴν ἀναγέννηση τῆς Πολιτείας.

5.—Μποροῦμε τάχα νὰ ποῦμε ὅτι ὁ μῦθος παίζει σήμερον τὸ δημιουργικὸ ρόλο ποῦ ἔπαιζε ὁ μῦθος τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς; Ἀσφαλῶς οἱ μοντέρνοι καιροὶ εἶναι γεμάτοι ἀπ' ὄλων τῶν εἰδῶν τοὺς μύθους, χάρι στοὺς ὁποίους ὁλάκεροι λαοὶ κατάρθωσαν νὰ φτάσουν σ' ἓνα ὑψηλὸ σημεῖο πειθαρχίας καὶ αὐτοθυσίας. Μὲ κανένα ὁμως

λόγο δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι οἱ δογματικὲς αὐταπάτες, οἱ ἔτοιμες ἰδέες, τὰ «συνθήματα» καὶ οἱ κάθε λογῆς παρωπίδες, ποὺ σερβίρουν ὅτις ἐξαθλιωμένες μάζες τὰ σημερινὰ κράτη μὲ τὸν τερατώδη ὕλικό καὶ πνευματικό μηχανισμό τους ἔχουν καμμιὰ, ἔστω καὶ ἐξωτερική, ὁμοιότητα μὲ τοὺς κλασσικοὺς μύθους. Ὁ κλασσικὸς μῦθος ἦταν ἡ ἀκτινοβολία μιᾶς λαϊκῆς ζωῆς, ποὺ ἔσφυζε ἀπὸ ὑγεία καὶ κόκκινο αἷμα, ἦταν τὸ στεφάνωμα ὅλου τοῦ ἐπαναστατικοῦ ὄργασμοῦ, ποὺ συγκλόνιζε τὸν Ἀθηναϊκὸ Δῆμο ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 6ου αἰῶνα μέχρι τὴν ἐποχὴ τοῦ Περικλῆ. Ἐνῶ ὁ κλασσικὸς μῦθος ἦταν ἡ γέφυρα ποὺ ἔνωνε τὸ λαϊκὸ πνεῦμα μὲ τὶς ἀτομικὲς συνειδήσεις, ὁ σημερινὸς μῦθος εἶναι προπαγάνδα, δηλαδή τὸ κύριο ὄργανο μὲ τὸ ὁποῖο μιὰ ἐποχὴ δίχως προοπτική ἐξαφανίζει καὶ τὸ ὁμαδικὸ πνεῦμα καὶ τὴν ἀτομικὴ συνείδηση. Ὁ σημερινὸς μῦθος εἴτε πρόκειται γιὰ τὸ Χιτλερικό, τὸ Δημοκρατικὸ ἢ τὸ Σταλινικὸ μῦθο εἴτε πρόκειται γιὰ τὶς ἀθῶες ραδιοφωνικὲς φάρσες τοῦ Orson Welles εἶναι κυρίως ζήτημα τεχνικῶν μέσων, τεχνικῆς τῶν συνειδήσεων. Δὲν γεννιέται ἐλεύθερος καὶ ἀβίαστος ἀπὸ τὴν ἀνάταση ἑνὸς ὑγιоῦς ὁμαδικοῦ πνεύματος, ποὺ κατέχεται καὶ γονιμοποιεῖται ἀπὸ ἓνα δημιουργικὸ νόημα, ἀλλὰ εἶναι ρατσιστικὴ ἢ μεσσιανικὴ δαιμονοπληξία, συστηματοποιημένη φωτιά, ἀναπαυτικὸ δόγμα, ποὺ ἐπιτρέπει στὰ ἄτομα καὶ τὶς μάζες νὰ μὴν κουράζονται νὰ σκέφτονται γιὰ λογαριασμό τους. Ὁ κλασσικὸς μῦθος ἀσκοῦσε μιὰ γόνιμη ἐπιρροὴ μόνο ἐφόσον συμβάδιζε μ' ἓνα διαρκῆ κι' ἄγρυπνο συνειδητοῦ ἔλεγχο καὶ καθόσον βρισκόταν σὲ μιὰ διαρκῆ ἐπαφὴ μὲ τὶς συνεχῶς ἀνανεωνόμενες δυνάμεις τῆς λαϊκῆς αὐθορμησίας. Γι' αὐτὸ ὁ μῦθος ποτὲ δὲν μετεβάλλετο σὲ ἀποστεωμένο «Δόγμα», οὔτε καὶ χρειαζόταν κανενὸς εἵδους ἐκκλησία ἢ ἄλλη παρόμοια ὁργάνωση γιὰ νὰ συντηρηθῇ. Ἀντίθετα ὁ μοντέρνος μῦθος ἀρχίζει ἐκεῖ ὅπου σταματᾷ ὁ συνειδητὸς ἔλεγχος καὶ ἐκεῖ ὅπου ἡ ὁργάνωση καὶ ἡ «πλαισίωση» ἔχει περιορίσει στὸ ἐλάχιστο τὴ μαζικὴ αὐθορμησία.

Ὁ σημερινὸς μῦθος στηρίζεται βασικά στὴν ἐγκατάλειψη τῆς στοιχειώδους οὐμανιστικῆς ἀρχῆς ὅτι ἡ «ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἔργο αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου»: Αὐτὸ εἶναι τὸ μοναδικὸ περιεχόμενο τῆς μυθολογίας τῶν ἀρχηγῶν, «ποὺ ἔχουν πάντα δίκαιο» ἢ τοῦ κόμματος «ποὺ ἔχει πάντα δίκαιο», τῆς «ἱστορίας» ποὺ ποτὲ δὲν κάνει στραβοπατήματα, τῆς «ἱστορικῆς ἀνάγκης», ποὺ ὅλα μπορεῖ νὰ τὰ δικαιώσῃ, τῆς «μεταβατικῆς περιόδου» ποὺ κανεὶς ἄλλος ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἱστορία (δηλ. τοὺς ἀρχηγούς) δὲν μπορεῖ νὰ ξαίρῃ πόσον καιρὸ θὰ διαρκέσῃ κλπ. Γι' αὐτὸ ἡ ὕπαρξη τοῦ «Μύθου τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα» προϋποθέτει μιὰ κρατικὴ ἐξουσία, ποὺ δια-

θέτει ἓνα τεράστιο, πρωτοφανὴ στὴν ἱστορία, καταπιεστικὸ μηχανισμό ἢ τὸ λιγώτερο μιὰ κομματικὴ ὀργάνωση μὲ ἰσχυρότατη συγκεντρωτικὴ καὶ γραφειοκρατικὴ διάρθρωση.

Αὐτὰ ζητοῦσε ὁ Nietzsche ; Αὐτὸ εἶναι ὁ «θάνατος τοῦ Θεοῦ», τὸ ξεπέρασμα τοῦ «Σωκρατισμοῦ», ἡ «ἐπιστροφή στὸ Μῦθο» καὶ «τὴν τραγικὴ κατάφαση τῆς ζωῆς ;» Ἀσφαλῶς ὄχι, καὶ μὲ κανένα λόγο ὁ Nietzsche δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὑπεύθυνος γιὰ τὸν πόλεμο ἢ γιὰ τὶς χιτλερικὲς θηριωδίες, ὅπως θέλησε π. χ. νὰ τὸν παρουσιάσῃ ἓνα ἄρθρο ποὺ δημοσιεύτηκε σ' ἓνα σοβιετικὸ περιοδικὸ μὲ τὸν τίτλο «Nietzsche ὁ φιλόσοφος τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ» ! Ἡ ἀφειρηρία τοῦ Nietzsche ἦταν καὶ εἶναι σωστὴ καὶ γόνιμη : ἡ κριτικὴ τῆς ρασιοναλιστικῆς μυθολογίας καὶ τὸ αἶτημα τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν καταπιεσμένων ἐξωλογικῶν δυνάμεων τῆς ἀνθρώπινης δημιουργικότητος, εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ θεμελιώδη προβλήματα τῆς ἐποχῆς μας. Χάρη στὴ σωστὴ αὐτὴ βάση ὁ Nietzsche ἔθεσε τὸ πρόβλημα τοῦ οὐμανισμοῦ στὸ πιὸ κεντρικὸ τοῦ σημείου, στὸ πρόβλημα τῆς σχέσης Λόγου καὶ Μύθου. Ποία εἶναι ἡ συγκεκριμένη μορφή, μὲ τὴν ὁποία ἐμφανίζεται τὸ πρόβλημα, ὄχι σὰν ἀφηρημένη κατασκευὴ ἀλλὰ σὰν ζωντανὸ περιεχόμενο τοῦ ἀγῶνα ἐνὸς ὀλάκερου πολιτισμοῦ καὶ ποία εἶναι ἡ λύση ποὺ τοῦ δόθηκε στὴν κλασσικὴ Ἑλλάδα ; Αὐτὸ εἶναι τὸ κύριον πρόβλημα ποὺ ἔθεσε τὸ ἔργο τοῦ Nietzsche. Ἀσφαλῶς τὸ πρόβλημα αὐτὸ δὲν εἶναι μὲ κανένα λόγο «θεωρητικὸ» πρόβλημα ποὺ μπόρεῖ νὰ λυθῇ μὲ μιὰ τελειοποίηση τῆς «ἀκαδημαϊκῆς» μας ἔρευνας. Παρ' ὅλα τὰ Ἀριστοτελικά του Πανεπιστήμια, ὁ Μεσαίωνας δὲν μπόρεσε παρὰ νὰ δώσῃ μιὰ ὠχρὴ εἰκόνα τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ, ἀκριβῶς γιὰτὶ ὁ μεσαιωνικὸς ἄνθρωπος ἦταν μακρυνὸς καὶ ξένος πρὸς τὸ νόημά του. Ἔπρεπε νὰ μεσολαβήσῃ ἡ ὀλοκληρωτικὴ ἐπανάσταση τῆς Ἀναγέννησης γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ μεταμορφώσουμε τὸ νόημα τῆς κλασσικῆς ἀντίληψης τῆς ζωῆς σὲ ὀργανικὸ στοιχεῖο τοῦ κόσμου μας. Τὸ ἴδιο καὶ σήμερα, μόνον μιὰ νέα Ἀναγέννηση, μιὰ ὀλοκληρωτικὴ ἀλλαγὴ τῆς στάσης μας ἀπέναντι στὸν κόσμον, θὰ μᾶς δώσῃ τὴ δυνατότητα νὰ λύσουμε τὸ πρόβλημα αὐτὸ ποὺ βρίσκεται στὴ βάση τόσο τοῦ κλασσικοῦ ὅσο καὶ τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ. Πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ὑπόθεση τοῦ Γόρδιου Δεσμοῦ, τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς Ἀνθρωπότητος λυνόντουσαν μὲ τὸ ξίφος. Ποιὸς ὅμως σήμερα μπορεῖ νὰ πεῖ ὅτι κρατᾷ τὸ ξίφος ; Ποιὸς ξαίρει κἂν τί θὰ πεῖ ξίφος ; Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ὄχι μόνον δὲν ἔχουμε ξεπεράσει τὸ Σωκρατισμὸν, ἀλλὰ βρισκόμαστε ἀκόμα στὴ πρώτη του φάση, στὸ στάδιο τῆς «ἀπορίας», στὸ στάδιο ὅπου ἔχουν γίνῃ προβλήματα καὶ τὰ πιὸ «αὐτονόητα» πράγματα. Ἀπὸ τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον μέχρι σήμερα,

παρασταθήκαμε στὸ ἀχαλίνωτο ξέσπασμα ὅλων τῶν ἐξωλογικῶν δυνάμεων τοῦ πολιτισμοῦ μας, ὅλων αὐτῶν τῶν δυνάμεων ποὺ τὰ καλύτερα πνεύματα τοῦ 19ου αἰῶνα τίς εἶχαν δεῖ σὰν τὸ καθαρτήριο πῦρ, ποὺ θὰ ἔσωζε τὸν πολιτισμό μας ἀπὸ τὴ ρασιοναλιστικὴ Μυθολογία. Ἡ ἐποχὴ τῶν πολέμων καὶ τῶν ἐπαναστάσεων γκρέμισε γιὰ πάντα τὰ ρασιοναλιστικὰ εἰδῶλα. Ὁ ἄνθρωπος τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα ἔχει συσσωρεύσει μπροστὰ του μιὰ τεράστια ἐμπειρία: τὴν ἐμπειρία ἐκείνων τῶν δυνάμεων ποὺ εἶναι *causa sui*, ποὺ δὲν χρειάζονται τὴ συγκατάθεση τῆς συνείδησής του γιὰ νὰ ὑπάρχουν, καὶ ὅχι μόνο αὐτὸ ἀλλὰ ποὺ ἡ ὑπαρξὴ τους προϋποθέτει τὴν ἄρνηση τῆς συνείδησής μας. Ἡ Ἐπανάσταση π. χ. ἦταν καὶ εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς βασικοὺς μύθους τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα. Πιστέψαμε, ὅτι ἡ ἐπανάσταση, ἡ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου, ἡ συντριβὴ τῆς ἀντεπανάστασης, ἡ διαρκὴς ἐπανάσταση καὶ ἡ σοσιαλιστικὴ ἀνοικοδόμηση θάταν ὁ νέος Θεὸς ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ὀρθωθῇ ἀπέναντι στὸ παλιὸ Θεό. Σήμερα ὁ Θεὸς αὐτὸς εἶναι περισσότερο ἄγνωστος ἀπὸ κάθε ἄλλη ἐποχὴ. Σήμερα ἡ Ἐπανάσταση, ποὺ δὲν ξαίρει πιά τί νόημα φέρνει στὸν κόσμο, εἶναι ὑπόθεση ἀπόγνώσης καὶ νεκροφιλίας. Ὁ Saint-Just, μιὰ ἀπὸ τίς μεγαλύτερες ἐπαναστατικὲς φυσιογνωμίες τῆς Δύσης εἶχε τὸ θάρρος ν' ἀναρωτηθῇ: «On parle de la hauteur de la révolution; qui la fixera cette hauteur? Elle est mobile. Il fut des peuples libres qui tombèrent de plus haut. Qui la fixera cette hauteur...»? Τί μπορεῖ νὰ διατηρήσῃ τὸ ἔνθεο πνεῦμ' μιᾶς ἐπανάστασης; Ποιὰ εἶναι ἡ δύναμη ποὺ θὰ ἐπιτρέψῃ σὲ μιὰ ἐπανάσταση νὰ γίνῃ ὁ φορέας ἑνὸς νέου Θεοῦ, ἑνὸς νέου νοήματος τῆς ζωῆς καὶ θὰ τὴν ἐμποδίσῃ νὰ κατρακυλήσῃ στὸν ἐκφυλισμό; Σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα τοῦ Saint-Just—ποὺ εἶναι τὸ τραγικὸ πρόβλημα κάθε ἐπανάστασης—ποτέ του ὁ «ὀρθόδοξος» Μαρξισμὸς δὲν θὰ μπορέσῃ ν' ἀπαντήσῃ, ἀκριβῶς γιατί ὁ Μαρξισμὸς εἶναι τὸ ἀσφαλέστερο μέσο γιὰ νὰ προσπεράσῃ κανεὶς ἀδιάφορος καὶ ν' ἀγνοήσῃ τὸ πρόβλημα. Ὁ Μαρξισμὸς πιστεύοντας στὸ φетиχιστικὸ ἀξίωμα ὅτι ἡ πρόοδος τῶν τεχνικῶν μέσων εἶναι τὸ «μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων», δὲν εἶναι σὲ θέσιν νὰ καταλάβῃ ὅτι κάλλιστα μιὰ ἐκφυλισμένη ἐπανάσταση μπορεῖ νὰ θεμελιωθῇ πάνω στὴν πρόοδο τῶν τεχνικῶν μέσων καὶ μάλιστα, ἀκόμα περισσότερο ὅτι ὁ ἐκφυλισμὸς τῆς θὰ ἀπλώνεται στὸ μέτρο ποὺ ἀναπτύσσονται τὰ παραγωγικὰ τῆς μέσα. Ἡ ριζικὴ ἀκατανοησία ποὺ δείχνει ὁ Τρότσκι—ὁ τελευταῖος μεγάλος ἐπαναστάτης τῆς ἐποχῆς μας—μπρὸς στὸ φαινόμενο τοῦ ρωσικοῦ «Θερμιδῶρ», εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ δραματικὲς μαρτυρίες τῆς χρεωκοπίας τοῦ μαρξιστικοῦ μύθου τῆς Ἐπανάστασης.

Ἡ ζωὴ μας εἶναι γεμάτη ἀπὸ ἐπαναστατικὲς πράξεις, κανεὶς ὅμως δὲν ξαίρει τί θὰ πῇ «ἐπανάσταση». Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ βαθύτατη ἀπορία (ἢ ἀπορία μὲ τὴ Σωκρατικὴ ἔννοια), ποὺ νοιώθει ἡ σύγχρονη συνειδηση μπρὸς στὴν ἴδια τῆς τῆ ζωὴ καὶ τὶς σκοτεινὲς τῆς δυνάμεις, ποὺ ἀναπήδησαν ἀπὸ τὰ πιὸ ἀπροσδόκητα βάθη, αὐτὴ ἡ ἀπορία, ποὺ μᾶς κάνει ν' ἀναρωτιόμαστε γιὰ τὸ νόημα τῶν πιὸ ἀμέσων καὶ βασικῶν στοιχείων τῆς ζωῆς μας: Γιὰ τὸ νόημα τῆς πολιτικῆς, τῆς θρησκευτικότητος, τοῦ ἥθους, γιὰ τὸ νόημα αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ἀλήθειας, μᾶς κάνει νὰ ὑποθέτουμε ὅτι ὁ οὐμανισμὸς τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα θὰ εἶναι ἡ μόνη γνήσια Σωκρατικὴ περίοδος τοῦ πολιτισμοῦ μας.

Ἦδη ὁ Nietzsche, κατάπληκτος μπρὸς στὴν κεντρικὴ θέση τῆς τραγωδίας μέσα στὴ ζωὴ τῆς Ἀθηναϊκῆς Πολιτείας, εἶχε θέσει δύο ἐρωτήματα ἀνάλογα μὲ τὸ ἐρώτημα τοῦ Saint - Just: «Πῶς ὁ Λαὸς τῶν Μυστηρίων καὶ τῶν Διθυράμβων κατάρθωσε νὰ συνδυάσῃ τὴν ἔπαρξή του μὲ τὴν πιὸ ρωμαλέα ἀνθιση τῶν πολιτικῶν του ἐνστίκτων;» Αὐτὴ ἡ οὐσιαστικὴ ἀπορία τοῦ Nietzsche εἶναι ἀπόλυτα ἀντιπροσωπευτικὴ γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος βλέπει τὸ φαινόμενο τῆς πολιτείας. Ἡ ἀπορία αὐτὴ προδίνει τὰ ἰσχυρότατα ὑπολείμματα τοῦ χριστιανικοῦ *complexe* κατὰ τῆς «κοσμικῆς ἐξουσίας», αὐτῆς τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας ποὺ ἀκόμα σήμερα ἡ Δύση δὲν μπορεῖ νὰ τὴ συλλάβῃ παρὰ μέσα μόνο ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ ἀντίθεση Θεοῦ καὶ Καίσαρα. Τὸ δεύτερο ἐρώτημα εἶναι: «Ποιὰ εἶναι ἡ δύναμη ἐκείνη ποὺ προφύλαξε τὸν Ἀθηναϊκὸ Δῆμο καὶ τὴν Ἀθηναϊκὴ Πολιτεία νὰ ἐκφυλιστῇ σ' ἓνα στρατῶνα κοσμοκρατόρων στρατιωτῶν τύπου Σπάρτης ἢ Ρώμης, ἢ σὲ μιὰ ἐμπορικὴ ἐταιρεία τύπου Καρχηδόνας ἢ Βενετίας;» Γιατί, ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ δῶθε, ἀπὸ τὴν ἀποσύνθεση τῆς μεσαιωνικῆς κοινότητος καὶ τὴν ἐμφάνιση τοῦ «μακκιαβελικοῦ ἡγέτη» καὶ δῶθε, ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ συλλάβῃ τὸ νόημα τῆς πολιτικῆς; παρὰ μόνο μέσα ἀπὸ τὴν ἀντίθεση Λούθηρου—Σαβανρόλα, παρὰ μόνο μέσα ἀπὸ τὸ δίλημμα «ἐκφυλισμὸς ἢ ἀντίδραση»; Ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀκρογωνιαίους λίθους τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ ἦταν ὅτι ὁ Φιλόσοφος (ὁ συνειδητὸς ἄνθρωπος), ὁ ποιητὴς καὶ ὁ πολιτικὸς ἀποτελοῦσαν μιὰ ἀδιάσπαστη ἐνότητα. Ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς Πλατωνικῆς Ἀκαδημίας μέχρι σήμερα ὅλη ἡ ἱστορία τοῦ συνειδητοῦ ἀνθρώπου στὴ Δύση εἶναι ἡ ἱστορία τῶν ἀποτυχημένων προσπαθειῶν τοῦ νὰ ἀποκαταστήσῃ αὐτὴ τὴ χαμένη ἑνότητα. Ἀπὸ τὸν καιρὸ τῶν ταξειδιῶν τοῦ Πλάτωνα στὴ Σικελία μέχρι τὸ Μακκιαβέλι καὶ τὸ σοβιετικὸ *proletkult*, ἡ ἱστορία τοῦ πολιτικοῦ ἀνθρώπου στὴ Δύση ἦταν ἡ ἀποτυχημένη του προσπάθεια νὰ

ἐπανασυνδέσῃ τὸ Κράτος, τὸ Λαὸ καὶ τὸν Πολιτισμὸ σὲ μιὰ νέα σύνθεσιν.

Στὸ πρόβλημα τοῦ Saint · Just ὁ Nietzsche ἔδωσε τούτῃ τὴν τὴν ἀπάντησιν: «ἡ καθαρτήρια δύναμις τῆς Τραγωδίας ἐμπόδισε τὴν κλασσικὴ Δημοκρατίαν νὰ χαθῇ μὲς τὸ δίλημμα «Θεοκρατία ἢ στρατώνας». Ὁ Nietzsche μᾶς δείχνει τὸ σωστὸ δρόμο ἀκριβῶς γιατί,— ἔστω καὶ ἀόριστα καὶ συγκεχυμένα—εἶδε τὴν κλασσικὴ τραγωδίαν σὰν τὴν ἀνώτατη ἔκφρασις τῆς πολιτικῆς ὀριμότητος τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Δήμου. Ὁ Δῆμος, ἔλεγεν ὁ Ἡράκλειτος, πρέπει νὰ προστατεύῃ τὸ Νόμον τῆς Πολιτείας (κι' ἐδῶ Νόμος δὲν εἶναι μόνο τὸ «Σύνταγμα», ἀλλὰ τὸ σύνολο γενικὰ καὶ ἡ ἐνότης τῶν ἀξιών ἐνὸς πολιτισμοῦ), ὅπως προστατεύει τὰ τείχη του. Ἀσφαλῶς ἡ πολιτικὴ του ὀριμότης ἦταν τὸ κύριον μέσον μὲ τὸ ὁποῖον ὁ κλασσικὸς Δῆμος προστάτευε τὸν πολιτισμὸν του. Τί σημαίνει ὅμως αὐτὸς ὁ αἰνιγματικὸς ὅρος «πολιτικὴ ὀριμότης τῶν μαζῶν»; Παρ' ὅλο τὸ Volmy καὶ παρ' ὅλη τὴν ρωσικὴ ἐπανάστασιν, ὁ ὅρος αὐτὸς εἶναι σήμερον ὀλότερον ἀκαθόριστος. Ἀπὸ τὴν ἄποψιν αὕτῃ ὁ καθορισμὸς τῆς ἐννοίας τῆς «πολιτικῆς ὀριμότητος» εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ θεμελιώδη καθήκοντα τοῦ «Σωκρατικοῦ» Οὐμανισμοῦ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα.

6.—Ὁ Κλασσικιστικὸς ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Pléiade μέχρι τὸν Humanitarisme progressiste, ὁ ἄνθρωπος τῆς Δύσεως δὲν εἶδε μὲς τὸν κλασσικὸν πολιτισμὸν παρὰ μιὰ ἀναπαυτικὴ εἰκόνα τοῦ ἑαυτοῦ του: Ἕνα σύνολον ἀπὸ ἑτοιμοὺς κανόνες καὶ «παραδείγματα πρὸς μίμησιν»; κάτω ἀπὸ τὰ ὁποῖα μποροῦσε νὰ κρύβῃ τὸ κενὸ καὶ τὴν δυστυχίαν του. Σήμερον χάρις στὸ ἔργον αὐτῶν τῶν horribles travailleurs τῶν τελευταίων χρόνων, κατωρθώσαμε νὰ βάλουμε τίς βάσεις ἐνὸς νέου οὐμανισμοῦ, γιὰ τὸν ὁποῖον ἡ ἀνώτατη συμβολικὴ σημασία τῆς κλασσικῆς Ἑλλάδος συνίσταται κυρίως στὸ ὅτι μᾶς δείχνει μιὰ εὐτυχιομένη στιγμὴ τῆς ἀνθρώπινης κατάστασις, μιὰ ὀργανικὴ ἐνότης σωστῶν, «δικαίων», ὅπως θᾶλεγε ὁ Πλάτων, σχέσεων ἀνάμεσα στίς βαθεiές καὶ τραγικὰ ἀσυμβίβαστες δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ καὶ τοῦ κοσμικοῦ σύμπαντος.

Ὁ Οὐμανισμὸς γιὰ τίς προηγούμενες ἐποχὰς ἦταν ὁ Μῦθος ποὺ συντηροῦσε τὴν σιγουρίαν καὶ τὴν ψεύτικὴν ὑγείαν τῆς αἰσιοδοξίας του. Σήμερον εἶναι ὁ Χαμένος Θεὸς ποὺ μπροστὰ του νοιώθουμε τὴν ἀπελπισίαν μας καὶ τὸ κενὸν μας. Σ' αὐτὸ τὸ Χαμένο Θεὸν εἶναι ἀφιερωμένα ὅλη ἡ «ἀσέβεια» καὶ ἡ «βλασφημία» τῶν «Φονιάδων τοῦ Θεοῦ» τῆς ἐποχῆς μας.

Ὁ Θεὸς πέθανε. Μαζὶ ὅμως μὲ τοὺς Θεοὺς του γεννιέται καὶ πεθαίνει ὁ ἄνθρωπος. Καὶ κανένας δὲν μπορεῖ νὰ ὀρθωθῇ ἐναντίον

τοῦ Θεοῦ, παρὰ ὁ Ἰδιος ὁ Θεός. *Contra Deum nemo nisi Deus ipse.* Μέχρις ὅτου λοιπὸν τὸν ἀναστήσουμε, τὸ μόνο ποὺ μποροῦν νὰ κάνουν αὐτοὶ ποὺ ἐπιμένουν ἀκόμα νὰ σκέπτονται, εἶναι νὰ δηλώ-
νουν ὅπως ὁ Λούθηρος: *Ecce Deus. Tibi noveo impietatem et blas-
phemiam per totam meam vitam.*